

Faculty of Social Sciences
Det Samfundsvidenskabelige Fakultet

I
DEN FJERDE BØLGE
Transition og transformation i Central- og Østeuropa

Status 2012

Søren Riishøj
Lektor
Institut for Statskundskab
Syddansk Universitet

Politologiske Skrifter
No. 26/2012

SYDDANSK UNIVERSITET
UNIVERSITY OF SOUTHERN DENMARK

I denne publikation gennemgås

- centrale begreber med tilknytning til transition og transitionsfaser
- spørgsmål om metode
- samt spørgsmål om konsolidering eller ikke-konsolidering, herunder regimeform, stiafhængighed og fastfrysning og affrysning af skillelinjer ("cleavages").

Denne publikation er den første i en serie på i alt tre. I *del II* lægges vægten på civilsamfundsarenaen, egenskaberne hos de ny/gamle politiske eliter, præsidentinstitutionen, partier og partisystemer, herunder partiinstitutionalisering og partikultur samt overgang fra planøkonomi til markedsøkonomi, velfærd, finanskrisen og ekstern påvirkning, herunder demokratieksport og EU-faktoren.

I *del III* behandles syv særskilte temaer: debatten i Tjekkiet mellem Václav Havel og Václav Klaus, fagbevægelsen Solidaritet i Polen, Borgerplatformen og Ret og Retfærdighedspartiet i Polen, Fidesz og fænomenet "Orbánisme" i Ungarn, venstrefløjen med det tjekkiske socialdemokrati, det tjekkiske kommunistparti samt det slovakiske Smer-SD som eksempler. Del III afsluttes med en nærmere gennemgang af miljøpartier, protestpartier og populistiske partier samt de vigtigste etniske partier.

Litteraturlisterne er skrevet ud fra de oplysninger og formuleringer, der er benyttet i de anførte tidsskrifter og bøger selv.

Visse begreber og formuleringer kan være svære at oversætte. Derfor er der undervejs brugt især engelske betegnelser, enten direkte i teksten eller – også på andre sprog - i parentes eller angivet i noteform. Tegnsætningen ved i forbindelse med fx personnavne og stednavne kan ikke altid være perfekt.

De tre publikationer skal ses i sammenhæng, men kan læses enkeltvis. Hovedvægten lægges på de centraleuropæiske lande, Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn, men erfaringer andre lande er også inddraget.

I. TRANSITIONBEGREBET OG TRANSITIONSFASER

De central- og østeuropæiske lande måtte i modsætning til de sydeuropæiske lande gennemføre overgangen til demokrati og markedsøkonomi på kort tid og uden den hjælp ude fra, som i sin tid var kommet de sydeuropæiske lande til del. Erfaringer fra øst kan benyttes i forbindelse med analyser af det arabiske forår i 2011 og udviklingen derefter, om end de geopolitiske og socio-økonomiske forskelle er iøjnefaldende¹. I Central- og Østeuropa og SNG-landene de er forløbet meget forskelligt, selv om retningen har været den samme. Forskellene er blevet forklaret ud fra forhold som geografisk placering, politisk kultur, den politiske og økonomiske arv og de strategier, der er blevet valgt af skiftende regeringer.. De tidligere kommunistiske lande er alle kaldt *transitionslande* ud fra den betragtning, at de har været i bevægelse over mod en ny og endnu ikke endelig fastlagt varig tilstand og kendetegnet ved flere forskellige faser (Laska, 2011:12). I modsætning til de sydeuropæiske lande i 1970erne og 1980erne har transitionerne været totale, simultane og i politisk og økonomisk henseende særdeles komplekse (Rakowska-Harmstone, i Rakowska-Harmstone mfl. (red), 2006:103). I den sammenhæng har været diskuteret, om og i hvilken grad erfaringerne fra den tredje demokratiseringsbølge i de sydeuropæiske og latinamerikanske lande nogle årtier tilbage lader sig overføre til den fjerde bølge i Central- og Østeuropa efter 1989.

Som politologisk retning har transitologien efterhånden mange år på bagen. Men transitologi ikke været eneste tilgang. Spørgsmålet er også, hvor meget transitologien egentlig har bidraget med sammenlignet med andre tilgange. *Paul Kubicek* (Kubicek, 2000) hørte til dem, der omkring 10-året for murens fald ikke var særlig imponeret, hvis vi tager udgangspunkt i videnskabelige artikler inden for de allerede kendte discipliner som fx politisk kultur, transitologi, nationalisme og institutionalisme. Resultaterne har iflg. Kubicek været for forudsigelige, ”gammel vin på nye flasker”. Transitionsteoriene har selv skiftet karakter over tid, har været underkastet deres egen transition. Ud fra gennemgangen af artikler i førende vestlige tidsskrifter konstaterede Kubicek, at disciplinen politisk økonomi, der ser på eksempelvis samspillet mellem politiske og økonomiske reformer og på forholdet mellem stat og marked, har ydet de mest værdifulde forskningsbidrag. Ikke alle deler den opfattelse, og grænserne mellem de nævnte discipliner er heller ikke knivskarpe.

Transition, systemisk forandring og transformation er brugt synonymt, men de tre begreber bør adskilles. Måske der slet ikke bliver tale om overgang til demokrati, men snarere til ”noget andet” (”something else”), fx et hybridregime, der hverken er demokratisk eller autoritært. I det positive scenarie bevæger transitionsfasen sig over i en konsolideringsfase. Distinktionen transition og transformation vedrører også *tidsperspektivet* (Tökes, 1996:439), hvor transition vedrører perioden fra bruddet med det gamle system frem til etableringen af det nye, som regel manifesteret i de første frie valg (”the founding elections”). Der er også, for så vidt angår årene efter 1989, talt om ”bølger” af transitioner, hvor en første bølge omfattede lande som Albanien, Azerbajdan og Hviderusland,

¹ Godt beskrevet i fx Marek Dabrowski, ”What can Arab countries learn from post-communist Transition?”, CASE Network E-briefs, www.case-research.eu .

den anden bølge, fra 2003-2010, Georgien, Kirgisistan, Moldova og Ukraine. Ingen af de her nævnte lande oplevede dog overgang til konsolideret demokrati, snarere hybridregimer og semi-demokrati².

Tilgangen har metodisk normalt været induktiv og eksplorativ, dvs. at der i analyserne trækkes på teorier, men teorierne som sådan testes ikke. Formålet for forskeren er at udforske bestemte emner, fx udvikling af politiske partier og typer af partier og gennemførelse af økonomiske reformer. Den deduktive teoritestende tilgang er dog også benyttet flere gange, eksempelvis i forbindelse med analyser af, hvordan og i hvilken grad begreber og konklusioner erhvervet fra studier etablerede vest-europæiske partier og partisystemer lader sig overføre i forbindelse med studier af transitionslande.

Begrebet transition rummer normative og teleologiske elementer, for så vidt som det er underforstået, at sluttilstanden, demokrati og markedsøkonomi af vestlig type, er ønskelig og i en eller anden grad også givet på forhånd. Kendetegnet for den fjerde bølge er forekomsten af *tredebelte* transitioner, der finder sted *samtidigt* på politisk og økonomisk plan og med skabelse af nye identiteter. Med andre ord, ikke alene skulle der skabes demokrati og markedsøkonomi, men samtidig også opbygges nye nationale identiteter og måske oven i købet helt nye statsdannelser. Staterne på Balkan skulle opbygges på ruinerne af blodige borgerkrige og etniske udrensninger. Hidtil ukendte teorier og begreber måtte tages i brug for at få kortlagt disse historisk helt enestående eksperimenter.

Den transitologiske tilgang er blevet kritiseret fra flere sider. Det er således blevet hævdet, at selve afgrænsningen af transitionslande er for vag og i for høj grad har normative og teleologiske træk samt implicite antagelser om ”step by step” bevægelser over mod demokrati og markedsøkonomi. Den er også blevet kritiseret for ”electoral fallacy”, at tillægge valg, formelle strukturer og enkeltpersoner for stor betydning i forhold til strukturelle faktorer som økonomi, kultur, demografi og forhistorie. *Farid Guliyev* (Guliyev, 2005) peger således på tilbøjeligheden hos mange til at overvurdere mulighederne for konsolidering af demokratiet i lande, hvor demokratisering og marketisering er gået hånd i hånd med statsopbygning, hvilket vi har set i SNG-landene, staterne i det gamle Sovjetunionen, og på Balkan, og som vi utvivlsomt også vil kunne iagttage i Mellemøsten.

T. L. Karl og *P. Schmitter* (Karl, Schmitter, 1991) har, så vidt det er muligt, søgt at undgå den ”voluntaristiske” skævvridning, som transitionsforskningen ofte er anklaget for. De ser transitioner i sammenhæng med de strukturelle-historiske begrænsninger, hvor etablering af det nye politisk-institutionelle rum ikke så meget vurderes ud fra aktørhandlinger, mere ud fra fx arven fra det gamle regime og den stiafhængighed, i den ”path dependency” (Frentzel-Zagórska, Jacek Wasilewski, eds., 2000:10) skabt ud fra de gamle systemer, og som i årene efter har givet sig udslag

² Er godt beskrevet i rapporten fra det tjekkiske EUROPEUM (2011), ”Democracy delayed: obstacles in political transition”.

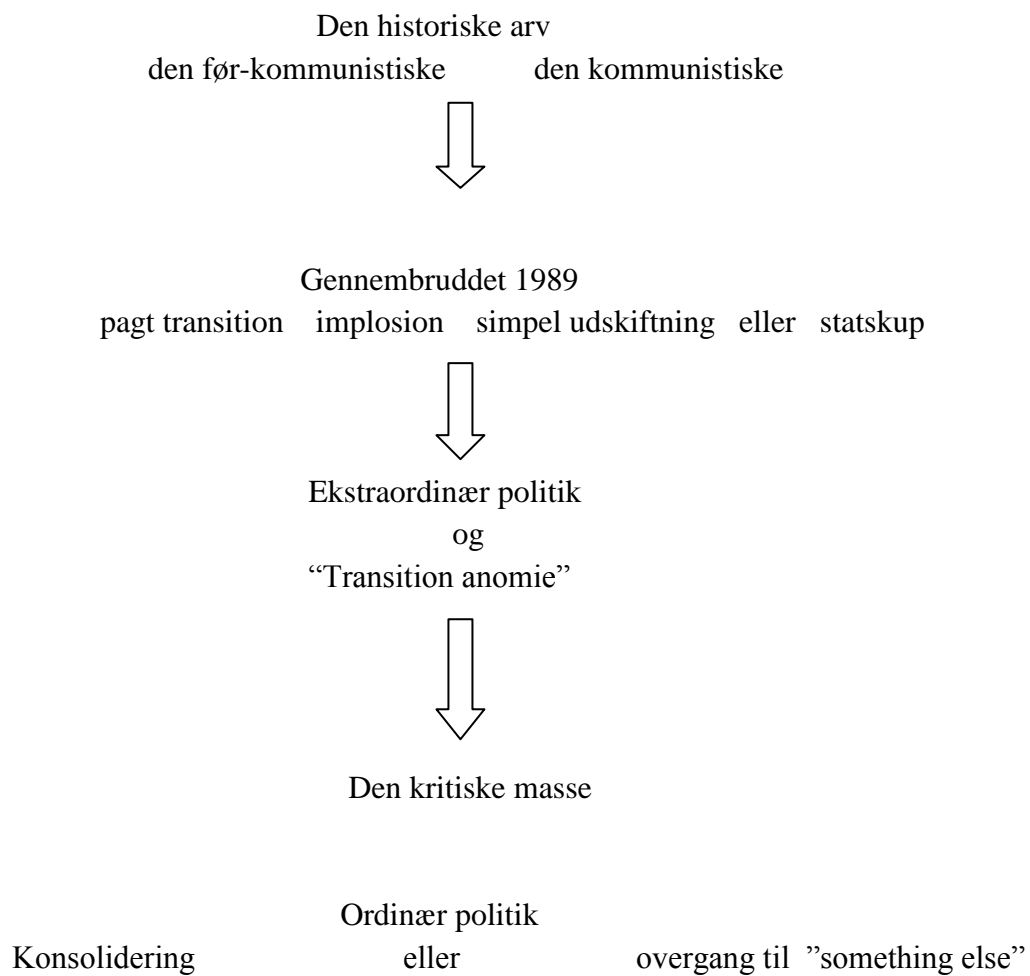
i lav handlefrihed. Kravene ude fra har kort sagt skabt rigtig mange begrænsninger. Den historiske institutionalisme, der lægger stor vægt på kontinuitet bagud i tid, tillægges her stor forklaringskraft. Selve retningen, med ønsker om markedsøkonomi og demokrati, har kort sagt været den samme og demokrati og marked de bærende ideologier og diskurser. Men selve hastigheden og formen har varieret meget, også de problemer, der har ramt de enkelte lande. Alle lande har befundet sig i en søgen efter mere sikkerhed og forudsigelighed, kort sagt en ny og mere varig ordinær tilstand og en ”ny normalitet” (Tökes, 1996:440). De tidligere kommunistiske lande er, på vej mod 25 år efter murens fald, ophørt med at udgøre én samlet blok, - hvis de på noget tidspunkt har udgjort en sådan.

Flere opdelinger i transitionsfaser har set dagens lys. Selv vil jeg benytte følgende:

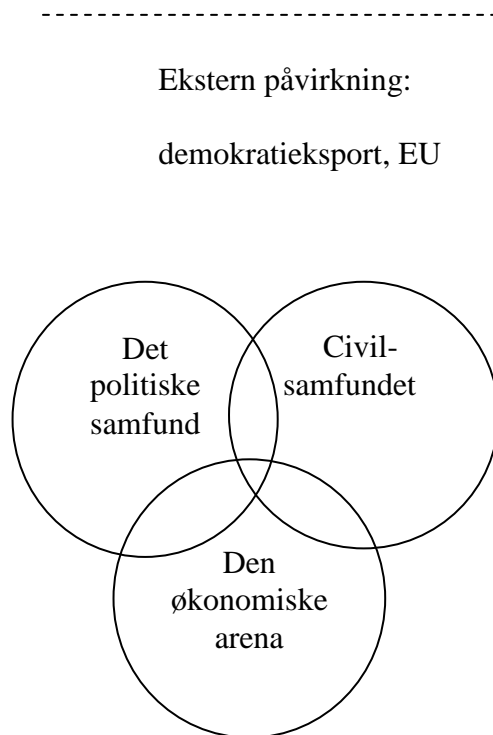
- *realsocialismens sene fase*, dvs. perioden op til det gamle systems undergang
- *selve gennembruddet* (”implosionen”)
- *den første transitionsfase*, kendetegnet ved ekstraordinær politik
- og den efterfølgende fase, der var præget af mere *ordinær politik* og institutionalisering

Fasemodellen (figur 1) inddrager under den historiske arv den før-kommunistiske periode, stalinismen, den post-stalinistiske (eller post-totalitære) fase og realsocialismens sene fase, hvor virkningen af Gorbatsjov’s politik i Sovjetunionen i stigende grad gjorde sig gældende. Dernæst følger en fase præget af usikkerhed og anomi, hvor de nye spilleregler endnu ikke er faldet på plads. Denne mere eller mindre anarkiske situation vil ophøre på et tidspunkt, og en mere forudsigelig samfundsmæssig tilstand vil blive skabt. I alle disse faser oplever vi et tæt samspil mellem den politiske sfære, civilsamfundssfæren og den økonomiske sfære (figur 2). I det følgende vil jeg benytte en *modificeret* transitologisk tilgang, for så vidt som også strukturelle historiske faktorer tillægges vægt. Efter overvindelsen af den ”kritiske masse” var faren for tilbagevenden til det gamle system borte, hvilket gjorde overgangen til en mere stabil og *ordinær* politik mulig. Ordinær politik kan være ensbetydende med konsolidering, stabilisering eller, mere negativt, hybridisering og forstening præget af hverken plan eller marked og med en eller anden variant af ikke-konsolideret demokrati. Med andre ord, konsolideret demokrati er en *mulighed*, men heller ikke mere. Og som vi skal se senere i afsnittet om konsolidering af demokratiet, kan demokrati have mange forskellige, det være sig positive eller negative, tillægsord, fx liberalt, illiberalt, ”majoritarian” eller ”feckless”.

Figur 1: transitionsfaser

Figur 2: Samspejlet mellem det politiske system, civilsamfundet og økonomien

Gabrielle Ilonszki og *Elemer Hankiss* skelner på en interessant måde mellem forskellige faser inden for transitionsforskningen i de central- og østeuropæiske lande selv. Den første fase var ”the age of expectations”, en entusiastisk fase med forsøg på under indflydelse fra forandringerne i Sovjetunionen at transformere det gamle statsocialistiske system. Den anden fase (årene 1990-1994) betegnes som ”the age of transitology” og årene 1992-1994 som ”the age of apprenticeship”, hvor forskere i øst var i lære hos vestlige politologer og her lærte at bruge de politologiske begreber og teorier. Derefter fulgte ”the age of professionalism”, hvor den nye transitologiske forskning bundfældte sig og nye emner som fx EU og globalisering blev taget op. Hankiss taler desuden om en ”age of new fears”, hvor særlig vægt blev lagt på etnicitet, identitet, Vi-Dem diskurser, og endelig taler han om en ”age of perplexity”, hvor der stilles spørgsmålstejn ved gamle sandheder og ”benchmarks”. Måske trådte vi efter ”11.september” ind i en ”age of uncertainty” og en forgæves stræben efter Emanuel Kant’s evige fred, hvor Central- og Østeuropa globalt set har fået mindre vægt end Mellemøsten (efter opstandene i 2011) og især Asien. Forskningen er med tiden også blevet lovlig konform. Hankiss savner i hvert fald i den nye orden, eller snarere uorden, 1980’ernes kritiske og udfordrende teoretiske og normative tilgange³. Finanskrisen i 2008 ændrede dog herved.

³ Gabrielle Ilonszki, “After and before: the state of the discipline in Central and Eastern Europe”, og Elemer Hankiss, “12 years of political science research in Eastern Europe”, begge i ECPR *European Political Science*, ECPR, Summer 2002.

Juan J. Linz og Alfred Stepan (Linz og Stepan, 1996:xvii) vælger i deres analyse et *komparativt* perspektiv og med fokus på demokratisk transition og konsolidering og med sammenligning af udviklingen i sydeuropæiske, østeuropæiske og latinamerikanske lande. På skift benyttes typologisk analyse, ”survey” analyser, neo-institutionelle og ”path-dependent” analyser og dertil spilteori og interviews.

Under *analyseniveau* er på skift taget udgangspunkt i

- det *strukturelle niveau*, dvs. på systemniveauet, fx i analyser af den socioøkonomiske udvikling og de økonomiske omgivelser
- det *institutionelle niveau*, fx relationerne mellem de lovgivende og udøvende instanser
- det *aktør-adfærdsmæssige niveau*, fx magtforholdet og graden af konsensus på eliteniveau
- samt på *policy-niveauet*, hvor vægten er på politikens indhold, dvs. den faktisk førte politik⁴.

Alle de her nævnte niveauer er vigtige, men tillægges forskellig vægt. Strukturalister fremhæver fx betydningen af religion, socio-økonomisk udviklingsgrad, erfaringer fra mellemkrigsperioden og årtierne under kommunistisk styre. Den transitologiske tilgang derimod vægter derimod ”agency” over ”structure”, ”choice” over ”legacy” og ”action” over ”institutions”. Kort sagt, personer kan gøre en forskel. Det gør fx en forskel, om vi har en Jeltsin eller en Putin ved magten i Rusland. Betydelig vægt lægges derfor på eliteegenskaber og beslutningskapacitet, kort sagt *evnen* til at tage beslutninger (se fx Lewis, 2004:142, Hanley, Szczerbiak, Haughton og Fowler, SEI Working paper 94).

De fleste transitologer fremhæver ”*politisk håndværk*” og ”*entrepreneurship*” og de nye reformer-teams evne til at bestemme den politiske dagsorden og udviklingsretningen og herudfra lægge en ny og ufravigelig sti. Kort sagt, vilje og styrke kan i den optik overvinde strukturelle barrierer og fastlagte stier⁵. De transitologiske forklaringer lægger desuden stor vægt på *fortløbende politiske processer*, kaldt ”sequential political processes”, dvs. et dynamisk perspektiv med vægt på institutionel ”agency”, fx partier og statslige og lokale institutioner. Uenigheden mellem strukturalister og transitologer vedrører helt grundlæggende *graden* af politisk handlefrihed.

Transitionsstudier har ud over elitestudier og strukturelle, institutionelle organisatoriske analyser også benyttet diskursive og policy-relaterede teoretiske tilgange. Den stærke kollektivismen, ”Vi versus Dem” holdningerne og den voksende bevidsthed om alternativer til det bestående system, der prægede især den første fase, gjorde brugen af *diskurs- og fænomenologisk prægede* tilgange

⁴ Opdelingen er brugt i Petr Kopecký og Cas Mudde, ”Explaining different Paths of Democratisation: The Czech and Slovak Republics”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 16, No. 3, September 2000:69.

⁵ Di Palma (1990), *To Craft Democracies*, Berkeley: University of California Press.

nærliggende⁶. Statiske makro-strukturelle og institutionelle tilgange kan i hvert fald ikke stå alene ved studier af så hastige samfundsmæssige forandringer, som vi har været vidner til lige siden sidst i 1980erne.

Herbert Kitschelt m.fl. (Kitschelt m.fl., 1998:10) peger på, at analyser af perioden *lige efter* de gamle systemers et meget langt stykke måtte være *bagudskuende* i tid. Men studier af transitioner må nødvendigvis inddrage *både* fortid, nutid og fremtid. Mange har i den forbindelse lagt vægt på ”tidsånden” og de krav og incentiver, der her blev skabt ud fra de *nye* ”arrangementer”, frem for alt liberaliserings-imperativet, der stod meget stærkt lige omkring kommunismens fald (Millard, 1999:5).

Spilteoretiske fremgangsmåder er især benyttet i forbindelse med studier af forandringerne i Polen og Ungarn, hvor forhandlinger mellem styret og oppositionen fik en meget central rolle. I Tjekkoslaviet havde hverken myndigheder eller opposition tid til og mulighed for at handle langsigtet og strategisk. Overgangen var her kendetegnet, ikke ved gradualisme, men ved implosion, dvs. et hurtigt og radikalt brud med det gamle system, og således ikke var pagtbaseret sådan som i Polen og Ungarn. Balkan udgjorde en helt særlig region. Her var forudsætningerne for en pagt-baseret forhandlet overgang ikke til stede på grund de meget iøjnefaldende sultanistiske, patrimoniale og frosne post-totalitære træk og de meget svage og opsplittede civilsamfund.

Metodevalget er nært forbundet med *emnevalget*. I de første år blev lagt vægt på de nye magtrelationer, fx egenskaber hos de gamle og nye eliter, institutionalisering, aktørinteresser, subjektive vurderinger, civilsamfund, vælgerholdninger samt vælgervandringer. Med tiden, med overgang til ordinær politik, kom nye emner på dagsordenen med relation til eksempelvis ændrede magtrelationer, politisk økonomi, partier og partisystemer, langsigtede politik og strategiske valg.

Tabula rasa, ja eller nej

Under *fortolkningen* af transitionerne kan groft sagt skelnes mellem to forskellige tilgange. Den første, *tabula rasa*-tilgangen afviser, at allerede kendte begreber og klassifikationer uden videre kan overføres på de nye postkommunistiske systemer, da disse har helt enestående egenskaber. De enestående egenskaber gør, at der ikke stilles krav om en bestemt strukturering af indsamlede data⁷

Valerie Bunce fremførte i en debat med Schmitter og Karl i ”Slavic Review” i 1994-1995 om netop *tabula rasa* argumentet, at de central- og østeuropæiske landes kommunistiske fortid gør de gamle kendte teoriopbygninger fra studier af transitionerne i Latin- og Mellemamerika uanvendelige⁸.

⁶ Markowski i Grabowski, Mocek, 1997:118-119.

⁷ Formuleret af *Jacek Bielasiak* på denne måde:

”The *tabula rasa* perspective stresses the newness of the democratic experience and the propensity to form weak and fluid party configurations... Organizations split and regroup to advance new causes; party programs are blurred; and politicians appear from nowhere to try their luck.” (Bielasiak, 2002)

⁸ Debatten gengivet i Archie Brown (ed) (2001), *Contemporary Russian Politics, A Reader*, Oxford:Oxford University Press:468-480.

Dertil var holdningerne hos vælgerne alt for omskiftelige og de politiske eliter og de politiske partier heller ikke tilstrækkelig afgrænsede. Vælgerne - og eliterne – savnede de kognitive redskaber, der skulle til for at definere sig selv. Derfor havde vi for de første års vedkommende at gøre med en særlig ekstraordinær tilstand og atomiserede samfund underkastet dybe og meget hastige sociale og økonomiske forandringsprocesser (Radoslaw Markowski i Grabowski og Mocek, 1997:95).

I den *anden* ende af skalaen finder vi dem, der mener at se en hurtig læreproces og derfor mener, at transitionsparadigmet helt bør opgives. Den politiske meningsdannelse og de politiske partiers adfærd adskiller sig, set i det perspektiv, ikke afgørende sig fra forholdene i etablerede politiske systemer. De tilgange, der fremhæver lighederne med etablerede demokratier, har været kendetegnet ved at benytte et *strukturelt* institutionelt ”pathdependent” perspektiv. I det perspektiv finder konkurrencen mellem partierne sted ud fra afgrænsede emner og skillelinjer fortolket af de politiske partier, der har ret tætte forbindelser til de vigtigste sociale grupper i samfundet⁹. Det er fra den side også blevet fremhævet, at de store vælgervandringer, bevægelsen væk fra de gamle massepartier og svagere sociale koblinger mellem partier og vælgere, ikke har været noget specifikt for de nye demokratier i Øst, men i høj grad kendetegnende for også det ”gamle” Europa (Kitschelt m.fl.:394).

Debatten for og imod tabula rasa er blevet afspejlet i debatterne om den substantive, kaldt ”substantive view”, over for den processuale tilgang eller ”process view”¹⁰. Det *substantive* tilgang understreger *lighederne* mellem Central- og Østeuropa og de vestlige lande, hvilket betyder, at der gøres brug af velkendte variable som sociale ”cleavages”, højre-venstre, omgrupperinger (”realignment”) og meningsmålinger. Med andre ord behøver vi ikke at udfinde nye teorier og begreber for at forstå den postkommunistiske virkelighed. Problemet kan være, at målinger tages på bestemte tidspunkter, hvorfor forandringer over tid let kan blive overset, ligesom evolutionære, processuelle og dynamiske egenskaber, der kendetegner transition, i sagens natur kan være svære at forudsige.

Transitionernes dynamikker, centrale begreber

Hver enkelt transitionsfase har, som antydnet, haft særlige egenskaber og dynamikker. De vigtigste egenskaber er angivet i stikordsform i opstillingen neden for. Flere af de nævnte begreber og egenskaber benyttes i de følgende afsnit. Listen skal efter hensigten give læseren et bedre overblik over de mange forskellige begreber og klassifikationer. ”Tabula rasa” situationen gav plads for flere

⁹ Geoffrey Pridham, Paul Lewis, "Introduction, Stabilising fragile democracies and party system development", i Geoffrey Pridham and Paul Lewis, 1996:3, se også Jacek Bielasiak, "The Institutionalization of Electoral and Party Systems in Postcommunist States, *Comparative Politics*, januar 2002: 189-211.

¹⁰ Jacek Bielasiak, "Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe", *Communist and Post-Communist Studies* Vol 30, No. 1 1997:28-29. Her formuleres forskellen mellem på de to tilgange på følgende måde (side 29): "Process theory tends to stress the sequential development of party systems in new democracies. The process theory is more concerned with the contextual make-up of social cleavages, the ideological and policy spacing of political parties and voters, and the relative saliency of these positions in the political system."

nye og hidtil ukendte klassifikationer og begreber. Politologer fik gyldne dage, og det har bestemt ikke skortet på opfindsomhed. Det skal understreges, at opstillingen neden for er ikke fuldstændig og hver enkel dynamik og egenskab heller ikke er nærmere defineret, men de vigtigste af dem er medtaget i ordlisten til sidst. Selve indplaceringen af egenskaber og dynamikker i perioder er forenklet, for så vidt som visse egenskaber kan optræde i flere forskellige faser, dog med forskellig styrke.

Opstilling: Transformationernes faser, egenskaber og dynamikker

1985-1989: Realsocialismens sene fase

”extrication” eller befrielse

anti-politik, ”non-politics”

afpresning (”blackmailing”) af systemet

”hollowing out” af det gamle system

afideologisering, demobilisering, systemisk forfald (”decay”), stagnation

en indre privatisering, ”leve på løgn”

”vi” contra ”dem”, det officielle system versus antisystemet

selvstændiggørelse af det civile samfund

spontane privatiseringer (nomenklatur-privatiseringer)

aktiv tilpasning (”Gorbatjov-effekten”) og selv-begrænsning

styrkelse af antisystemet på bekostning af non-systemet og det officielle system

Året 1989: karakteren af afskeden med det gamle system

det officielle system taber til antisystemet, ”Vi” styrkes over for ”Dem”

implosion

genopdagelsen af politik

”rebirth” og ”restoration”

total artikulation

”pacted transition”

partiinterne kup

refolution

serier af partielle revolutioner

evolution, ”simpel udskiftning”

1989-1990: Transition anomie, ekstraordinær politik og ”unsettled times”:

fremvækst af nye partier, historiske partier og/eller post-kommunistiske partier

fragmentering og partisammenslutninger, opsplittning og sammenlægning af partier

”party non systems”

”democratic/government overload” og ”functional overload”

”output-articulation”

”over-parliamentarisation”

”over-participation”

institutionalisering under systemisk vakuum

udvikling af retrospektive utopier

afpolitisering og demobilisering

regere uden alternativer (”path-dependency”)

krav om ”fremskyndelse” (”przyspieszenie”)

symbol-politik versus program-politik

krav om af-kommunisering (”lustrace”)

elite-cirkulation og/eller elite-reproduktion

”political crafting” og politisk entrepreneurship

”inclusionary civic nationalism” versus ”exclusionary ethnic nationalism”

skyggeinstitutionalisering (”shadow institutionalisation”)

”marketisation” og ”privatisation”, overgang fra plan til marked

satsning på kortsigtede overlevelsesstrategier

læreprocesser, om at begå sig i den ny virkelighed

1991- : Mere ordinær politik, gående i retning af:

a. forstening ("petrification" og "hybridization")

formalistisk demokrati, facadedemokrati

"phoney democracy"

demokrati "by design" eller kontrolleret

demokrati "by default", "deficient" og "feckless" demokrati"

illiberal elektoralt demokrati

blokeret demokratisering, maskin-demokrati og elektoral klientelisme

partokrati, overdrevent fokus på magtens teknologi,

"maskinpolitik" som i Ukraine under Kutjma og Janukovitj

udvikling af retrospektive utopier

klientur/klientisme

delegativt demokrati

rule *by law*

skyggeinstitutionalisering

polariseret pluralisme

"adversary politics" (permanent valgkamp)

udvikling af nye kartel-partier af særlig postkommunistisk type

suverænt demokrati, fx Rusland under Putin

autoritært demokrati eller "autoritær stat med frie valg"

"non-party pluralism" og svage flerpartisystemer

pluralistisk stagnation

hverken plan eller marked, måske "crony capitalism" som i rusland

b. konsolidering

liberalt, "advanced" eller "embedded" demokrati

frie og fair valg

"rule of law", magtadskillelse, "checks and balances"

"transformative agency", effektive reformerteams

"two turn over testen" er bestået

regering over for reel opposition

styrkelse og ansvarliggørelse af civilsamfund

konsensuale og konsocietale træk, dvs. enighed om selve spillereglerne

rutinisering, erodering og svækkelse af karismatiske ikke-demokratiske partiledere

afideologisering, pragmatisering, politisk læring

affrysning af etniske konflikter og skarpe vi-dem-holdninger generelt

fremskreden institutionalisering

bevægelse i retning af funktionel markedsøkonomi, funktionel adskillelse af økonomi og politik

lavere korruption, bedre "governance", stærkere stat

II. DEN HISTORISKE ARV OG DE GAMLE SYSTEMERS UNDERGANG

Før 1989 fandtes der ikke men forskning, om nogen overhovedet, med fokus på overgang fra central planøkonomi til markedsøkonomi og fra etpartisystemer til flerpartisystemer og demokrati. Lige efter anden verdenskrig kom totalitarisme-modeller på dagsordenen, men efter Stalin og fra 1960'erne vandt politologiske tilgange frem med udgangspunkt i fx korporatisme, nationalisme, bureaukratiserings- og moderniseringsteorier og konvergensteorier. Frem til 1980 blev der blandt oppositionelle mest talt om indførelse af en anden type socialisme, fra regimets side blev der kun talt om "fejl" og "udartning" af socialismen med henvisninger til, ikke systemiske forandringer, behovet for "forbedringer", "optrapning", på russisk "uskorenje", "intensificering" og måske "omskabelse", på tjekkisk kaldt "prestavba" (Pullmann, 2011:28). Alt andet blev betragtet som højre-nationalt og "kontrarevolutionært".

Tanken om at systemerne ville bryde sammen var før 1980 fjern (Laska, 2011:94,101). Konvergensteorier, tilnærmelse mellem kapitalisme og socialisme, havde til gengæld godt fat. Forskningen koncentrerede sig mest om forandringer *inden for* rammerne af det gamle system, fx økonomisk reformer og administrative og institutionelle omrokeringer for at undgå stagnation og forfald. Også konjunkturudsving blev analyseret. Til de kritiske tilgange hørte fx ungarenen János Kornai's teser og teorier om mangeløkonomier ("economies of shortage") og bløde budgetgrænser.

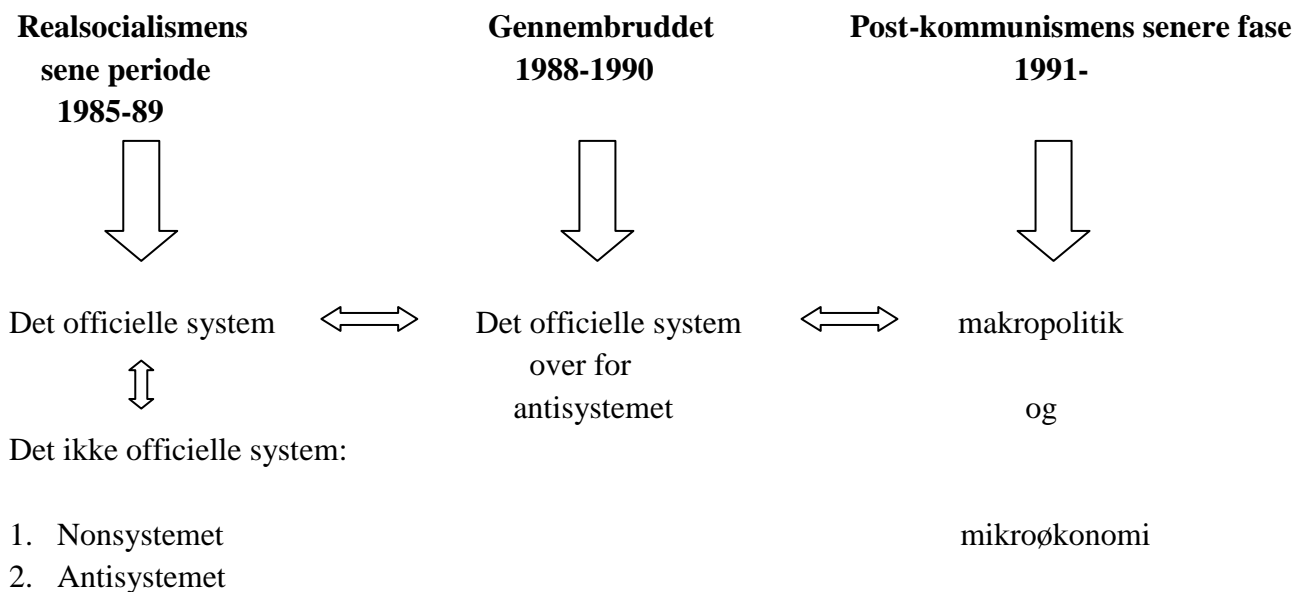
De totalitære systemer blev efter Stalin *posttotalitære*. Disse regimer var ret stabile et langt stykke ind i 1970'erne, hvor der var ret høj økonomisk vækst. De fleste borgere kunne leve et "normalt liv" og i en eller anden grad eksisterede der "øer af frihed" og i en eller anden udstrækning en "social kontrakt" mellem styre og befolkning, i Tjekkioslovakiet udlagt som en særlig "normaliseringskonsensus" (Pullmann, 2011:15-17). Mod slutningen af 1980'erne var mulighederne for at reproducere systemerne ad reformvejen udtømte, og de realsocialistiske systemer blev derfor sårbare og udsat for fare for kollaps. Henvisninger til stabilitet og orden var ikke længere nok for myndighederne. Med Michail Gorbatsjov ved roret i Kreml fik de østeuropæiske befolkninger langt bedre muligheder for at forholde sig til *alternativer* til det bestående. Splittelsen inden for de kommunistiske partier blev samtidig mere iøjnefaldende. Magtkampene mellem de forskellige fraktioner i de kommunistiske partier i Central- og Østeuropa skal ses i nær sammenhæng ændringer i magtforholdet inden for det sovjetiske kommunistiske parti (SUKP).

I forbindelse med studiet af realsocialismens sidste periode har *Andrzej Rychard* opstillet en meget frugtbar systemisk model, hvor vægten er på samspillet mellem tre subsystemer - sagt lidt forenklet mellem

- det *officielle system*, dvs. nomenklaturen, partiet,

- *antisystemet*, dvs. oppositionen
- og *non-systemet*, dvs. ”apolitiske engagementer” uden for det officielle system og antisystemet.

Figur 3:

Kilde: Egen model inspireret af Andrzej Rychard, *Reforms, Adaption and Breakthrough* (Warsaw: IFiS Publishers, 1993, p.159).

Modellen (figur 3) kan bedst overføres på de national-tilpasningsdygtige regimeformer som i Polen og Ungarn, men har i et eller andet omfang også relevans for andre central- og østeuropæiske lande.

Non-systemet eksisterede uden for både det officielle system og antisystemet og omfattede frem til Gorbatsjov størsteparten af befolkningen. Non-systemet var kendetegnet ved udbredt "citizen privatism", engagementer i andenøkonomierne og ved generelt lav politisk deltagelse. Non-systemet blev mod slutningen af 1980erne markant mindre. I takt med det gamle systems voksende krise valgte selv mange partimedlemmer at tilslutte sig de nye ikke-kommunistiske partier og sociale bevægelser, dvs. antisystemet. Håbløshed og pessimisme forsvandt i takt med forandringerne i Sovjetunionen ("Gorbatsjov-effekten"), men kravet om forandring havde *forskellig mening* for forskellige grupper i samfundet, der i virkeligheden næsten kun havde til fælles at være i opposition til det dengang rådende officielle system. Selv i det normaliserede Tjekkiet kom folk på

barrikaderne og gennemførte den ikke-voldelige fløjlsrevolution, men det skete sent, *efter* murens fald.

Op til 1989 blev nonsystemet reduceret takket være stærkt stigende tilslutning til oppositionen (antisystemet). De fire delsystemer, det officielle system, antisystemet, nonsystemet og det uofficielle system, blev i store træk samlet i to modsatte systemer, det *officielle system* (parti-staten) over for *anti-systemet* (oppositionen) (Rychard, 1993), og samtidig hermed blev non-systemet klart mindre.

Antisystemet var set over hele perioden bedst udviklet i Polen, hvor der blev skabt parallelsamfund, og hvor myndighederne blev udfordret af en velorganiseret kirke og en talstærk privat bondestand. Solidaritet handlede, som vil skal se i et senere afsnit, både som fagforening og politisk massebevægelse, men uden at have konkrete planer for indretningen af det nye post-kommunistiske system. Men oppositionen havde før 1989 været tilstrækkelig stærk til at presse myndighederne og tvinge dem til indrømmelser. Dissidentmiljøerne blev i de centraleuropæiske lande vigtige ved oprettelsen af nye ikke-kommunistiske partier. Borgerforum i Tjekkiet havde ikke de samme stærke historiske rødder som Solidaritet og heller ikke de samme koblinger til arbejderklassen. Sagt med andre ord, var antisystemet i Tjekkioslovakiet mindre stærkt og det officielle system mere robust, end det var tilfældet i Polen. I Ungarn var grænsen mellem de tre subsystemer derimod flydende og overlappende på grund af den ret liberale regimeform. Aktørerne, og både den gamle elite og dissidenterne, handlede ud fra den rigtige antagelse, at det gamle system inden ret længe ville bukke under.

Som Andrej Rychard skelner *Inka Slodkowska* (Slodkowska, 2006) for Polens vedkommende mellem forskellige faser i forholdet mellem stat og civilsamfundet. Civilsamfundet var frem til 1980 etisk-moralsk og i årene 1980-1986 stærkt præget af Solidaritet. I årene under undtagelsestilstanden måtte Solidaritet arbejde under jorden, i et ”udsondret samfund”¹¹, som befandt sig et eller andet sted mellem antisystemet (den åbne modstand, opstand) og non-systemet (tilbagetrækning), men uden for og på mange områder også langt fra det officielle system og med en eller anden grad af civilsamfundsulydighed som kendemærke. Fra 1986 og frem til 1989 blev der skabt et regulært pro-demokratisk modsamfund og en præ-politik, som var kendetegnet ved fremvækst af civilsamfundsgrupper, der i stadig højere grad optrådte uafhængigt af fagforeningen Solidaritet.

Perioden op til 1989 var således kendetegnet ved *befrielse* (”extrication”) og *aktiv tilpasning* og bakket op af et mere aktivt antisystem og samtidig kendetegnet ved en pragmatisk tilpasning til de nye samfundsmæssige omgivelser¹². Som nævnt af *Radoslaw Markowski* koncentrerede borgerne

¹¹ På polsk: ”Spoleczenstwo wylanczone”.

¹² Det sociologiske vakuum, gabet mellem på den ene side mikroniveauet, familierne og de nære fællesskaber, og på den anden side makroniveauet, styreform og nationen, blev mindre, men vi blev trods dette ikke vidner til ”revolutioner” forstået som en omstyrning af det gamle system gennem klassebaserede voldelige oprør fra neden (Bryant og Mokrzycki, 1994:1).

”Extrication” (se også opstillingen) står for en ”løsrielse” eller ”befrielse” fra det officielle system, i Elster’s formulering som

under de nye forhold mere kræfterne om at demontere bestående institutioner end om at opbygge nye¹³. Stadig flere borgere handlede, *som om* de var frie ("extrication"), men de handlede samtidig ofte "uansvarligt" set i forhold til de faktiske muligheder. Men inden ret længe måtte der tages stilling til selve overgangen og indretningen af det system, der skulle afløse det gamle, der stod for fald.

Årsagerne til de gamle systemers undergang kan groft sagt sammenfattes i følgende (Antoszewski and Herbut, 1997:17f):

- For det første det gamle systems *manglende legitimitet*. Legitimiteten var blevet undergravet som følge af ganske bestemte historiske begivenheder, fx opstandene i Polen i 1956, 1970, 1976 og 1980-81, Berlin-muren, den ungarske opstand i 1956, Prag-foråret og Warszawa-pagt-invasionen i 1968. De begivenheder gav stødet til undergrundslitteratur (samizdat), dissidentbevægelser og, som det skete især i Polen, etablering af egentlige parallelsamfund.
- For det andet *ude fra kommende* påvirkninger, dvs. forandringerne i det internationale system og frem for alt forandringerne i Sovjetunionen. Dertil skal føjes voksende vestlig påvirkning.
- For det tredje *økonomiske* årsager, frem for alt voksende økonomiske og sociale problemer og deraf følgende brud på den uformelle sociale kontrakt, der havde eksisteret mellem styre og befolkning, iflg. hvilken flertallet accepterer ét-partistyre, men kun som gengæld for modydelse i form af større social tryk og sikkerhed og frem for alt en støt voksende levestandard.
- Og endelig kan som årsag til realsocialismens fald henvises til *kulturel* påvirkning, fx den katolske kirkes indflydelse i Polen og indflydelsen via menneskelige kontakter og en nærmest eksplosiv udvikling i information og kommunikation mellem øst og vest i årene op til 1989.

I god overensstemmelse hermed peger *Sylwester Wrobel* (Wrobel, 2002:22) peger på følgende faktorer:

- "Gorbatjov-effekten", dvs. virkningen af forandringerne i det daværende Sovjetunionen,
- Nederlaget i det økonomiske kapløb med Vesten og de generelt svage økonomier,

"the countries' disentanglement from the main political properties of communist regimes, such as the dominant power position of the communist parties, the pervasive role of the security apparatus, or the comprehensive state and party control and the streamlining of the public sphere" (Elster m.fl., 1998:48).

¹³ Interview med Markowski i *Gazeta Wyborcza* 15.6. 2004:3, "Kłopot z glosem".

- Stærkere civilsamfund og ændringer på eliteplan
- Stigende økonomiske byrder
- Moderniseringsefterslæbet
- og deraf følgende lavere legitimitet.

Jon Elster (Elster mfl., 1999:52) peger i overensstemmelse hermed på disse tre årsager: den massive økonomiske ineffektivitet, den ekstremt lave legitimitet og det gamle systems mangel på tilpasningsevne. *Adam Przeworski* (Przeworski, 1991) mener, at nøglen til at forstå hvorfor de autoritære systemer gik under skulle søges i den *lave legitimitet*. Han medtager den forudsætning, at der samtidig hermed skal udvikles *politiske alternativer*, som fjerner apatien og håbløsheden og giver befolkningerne reelle valgmuligheder. Adam Przeworski søgte at kortlægge forhandlede overgange til demokrati i *spilteoretiske* termer. Hans metode gik ud på at analysere de politiske processer ud fra en række *strategiske valgsituationer*, hvor aktørerne handler i forhold til konflikten karakter og ud fra koordinering interesser og valg tilpasset den givne handlingskontekst.

Strukturelle begrænsninger havde også betydning, især de få materielle ressourcer og moderniseringsefterslæbet. De gamle systemer var kendetegnet ved industrialisering *uden* modernisering, en ”mismodernisering”, som var blevet sat i gang hurtigt efter de kommunistiske magtovertagelser efter 2. verdenskrig. Ungareren *Ivan T. Berend* (Berend, 1994:182) mener, at statsocialismen var kendetegnet ved på den ene side en modernisering af tilbagestående landbrugslande med det primære formål at industrialisere samfundene og på den anden side en utopisk model for oprettelse af et retfærdigt samfund med krav om, at ingen må blive rigtig rige og ingen rigtig fattige. For at gennemføre dette blev indført først totalitære, dernæst autoritære styreformere.

Den voksende krise og formen for afsked med det gamle system var stærkt påvirket af nedarvede mentale strukturer, den særlige ny-gamle normative kultur, de beskedne menneskelige ressourcer, den lave arbejdsmoral, de kollektive identiteter, konformiteten, opportunisten, fatalismen, paternalismen. Dertil kom de gamle og nye lederes egenskaber og deres ressourcer (Elster m.fl., 1998:19, Tyszka, 2009), kort sagt faktorer, der fokuserer på regimeformen og ”sovjetmennesket”. Dog var ikke alt i det gamle system forhindringer for forandring. Analfabetismen var i hvert fald udryddet, og befolkningerne var med tiden blevet bedre uddannet og ad den vej også bedre oplyst¹⁴.

Studier af transitionerne *efter* 1989 må kort sagt tage udgangspunkt i dynamikker og reproduktionskapabiliteter i det gamle system og mangel på samme, herunder nedarvede politiske

¹⁴ Se fx Paul G. Lewis, ”Theories of Democratization and Patterns of Regime Change in Eastern Europe”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 13, No. 1, March 1997:15.

diskurser og forgæves forsøg på sikring af legitimitet. At de gamle systemer kunne holde så længe skyldtes forhold som institutionel inerti, gamle sociale og socio-psykologiske vaner og dertil et stærkt sammenhold inden for den gamle magtelite, kaldt nomenklaturen. De gamle realsocialistiske systemer kunne derved beholde deres ydre form uanset indre forfald. Kun de færreste forestillede sig dengang, at de gamle systemer ville bryde sammen og slet ikke i den hastighed og den form, som det skete.

Det skal i den forbindelse tages i betragtning, at de kommunistiske partier ikke havde været enerådende. I Polen fik det kommunistiske parti aldrig nogen ledende rolle, og spørgsmålet er, om systemet før 1989 på noget tidspunkt havde været totalitært. Den katolske kirkes indflydelse var nærmest metapolitisk, hvilket satte grænser for, hvad myndighederne kunne tillade sig¹⁵. De polske samfund var mærket et "sociologisk vakuum" mellem på den ene side primærgrupper som familie og nære fællesskaber og på den anden side staten og styret i sin helhed (Grabowska, 1996), og i perioder var kun kirken og Solidaritet i stand til at udfylde det tomrum. Kort sagt var Polen stærkt som *nation* og det politiske samfund stærkt som *antisystem*. Aurel Brauns og Zoltan Baranys skelner her mellem på den ene side det kollektive "Vi" (folket) og det kollektive "Dem" (partieliten), der i Polen var med til at skabe stærke antisystemiske parallelsamfund, og på den anden side den pragmatisme og selvbegrænsning, som kendetegnede fx Ungarn ("Kádár-kompromis'et")¹⁶.

Dybden og tempoet overraskede næsten alle¹⁷. Under det gamle realsocialistiske system havde ideologien mistet sine utopiske og mobiliserende komponenter, og regeringernes mulighed og evne til at gribe ind med massiv undertrykkelse dalede for helt at forsvinde. Eliterne blev mere og mere splittede og regimeformen kendetegnet ved "pluralism by default". I takt med at undertrykkelsen blev mindre, blev de post-totalitære systemer uundgåeligt mere sårbare over for forfald og kollaps.

Befolkningerne kunne i ly af "Gorbatjov-effekten" mere risikofrit kritisere myndighederne og systemet, fx hvis levestandarden faldt ("political motivated system blame", Linz og Stepan 1996:80). Systemet som *helhed* blev gjort ansvarlig for opretholdelse af levestandarden, men borgerne havde kun svage incitamentter til at sikre samfundet den nødvendige økonomiske fremgang. Arbejde følte ikke som et bidrag til velfærd. Som moderniseringsprojekt for indhentning og overhaling af den kapitalistiske verden slog det gamle system fuldstændig fejl. Gorbatjov indså det, men hans eget projekt - perestroika - lod sig heller ikke gennemføre. De spontant og uigennemtænkt gennemførte forandringer gjorde usikkerheden og uforudsigeligheden større og bragte latente konflikter frem i lyset. Muligheden for at træffe reelle valg forstærkede usikkerheden og bragte nye aktører på banen.

¹⁵ Uddrag af Macieja Zieby's artikel i *Tygodnik Powszechny* no.48, gengivet i *Gazeta Wyborcza* den 21.12.1991 under overskriften "Demokracja zywi sie kompromisem".

¹⁶ Fremhævet af Anna Seleny i Braun og Barany 1999:132.

¹⁷ Moroslawa Grabowska, "Polska lewica-prawica: Realny podzial czy pusta etykieta", *Politicus*, no. 1-2 (7), Biuletyn Instytutu Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 1995:47.

Mod slutningen af 1980'erne blev den uformelle pagt brudt af myndighederne – og det med meget vidtrækkende konsekvenser. Som fremhævet også af *Agnes Heller* var stort set alt i samfundet politiseret¹⁸, idet grænsen mellem politisk og ikke-politisk var flydende eller slet og ret ikke-eksisterende. Så længe faren for at protestere over for myndighederne var for stor, trak de fleste sig tilbage til privatsfæren eller engagerede sig måske i andenøkonomierne, kort sagt bevægede de sig efterhånden over i ”non-systemet” (se figur 3). Folk var på det nærmeste stolte af ikke at engagere sig politisk, og de fleste valgte optionen ”exit”, dvs. internt eller eksternt eksil. Politik (og ansvaret) blev overladt til ”Dem”, dvs. myndighederne, men befolkningen forbeholdt sig ret til at protestere. Tilbøjeligheden til at agere antipolitisk og betragte ”alt i samfundet som politik”, kom, som vi skal se i det følgende, til at præge de politiske forhold meget også efter 1989. Udviklingen op igennem 1980'erne bekræfter tesen om, at revolutioner ikke nødvendigvis indtræffer på det tidspunkt, hvor diktatoriske regimer er mest undertrykkende, men snarere på tidspunkter, hvor systemerne *forsøger at reformere sig selv*, men ikke evner at *reproducere* sig selv (Baylis and Smith, 1999:91-92 og 132).

I årene op til 1989 var forholdet mellem eliterne, mellem eliterne og de civile samfund og mellem grupper inden for de civile samfund mærket af mistænksomhed, konspirationsteorier og fjendskaber. Erfaringer med det at leve under et demokrati, hvor tolerance og villighed til kompromis er i højsædet, var savnet. Afpresningen af det gamle system (”blackmailing”), befrielsen (”extrication”) og atomiseringen af civilsamfund skabte ikke i sig selv et gunstigt udgangspunkt for udvikling af velfungerende politiske partier. Men i de gamle realsocialistiske systemer var der dog blevet skabt beslutningsprocesser og forhandlingsmønstre, som også findes i pluralistiske flerpartisystemer. Det gav i udgangssituationen reformindstillede kommunister fordele og var med til at forklare tidligere kommunisters gode evne til at begå sig i den ny post-kommunistiske virkelighed.

Alt dette fører frem til spørgsmålet om *regimetyper*. Totalitarisme er som sagt blevet brugt om regimeformerne i Stalin-tiden, som sagt med Polen som en ikke uvæsentlig undtagelse¹⁹, for regimeformen i Polen var overvejende autoritær kendetegnet ved et meget svagt kommunistisk parti

¹⁸ Agnes Heller, ”Between Past and Future”, i Antohi and Tismaneau (eds.) 1999:10.

¹⁹ Totalitarisme med *Carl F. Friedrich og Zbigniew Brzezinski* (Friedrich og Brzezinski, 1961) er blevet karakteriseret ved

- én officiel ufravigelig ideologi
- ét altbestemmende parti med en stærk leder
- monopol på brugen af magt og på medier
- mobilisering af og kontrol over befolkningen gennem udstrakt brug af tvang
- central planøkonomi

og hos Hannah Arendt ved:

- systemets massekarakter der isolerer det enkelte menneske og dets binding til de kendte sociale strukturer
- ét-partisystemer med en almægtig leder i spidsen
- systemet gennemtrængning af privatsfæren, ingen skelnen mellem ”politisk” og ”privat”

og en meget stærk opposition. Anderledes forholdt det sig i de andre lande. Her blev stalinisme og totalitarisme dog efter Stalin erstattet af forskellige post-stalinistiske og post-totalitære regimetyper.

Spørgsmålet om de gamle regimeformer og deres betydning er blevet grundigt studeret af *Herbert Kitschelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski og Gábor Tóka* (Kitschelt mfl., 1999). Her skelnes mellem henholdsvis bureaukratisk-autoritære ("bureaucratic-authoritarian"), national-tilpasningsdygtige ("national accommodative") og patrimoniale ("patrimonial") post-totalitære systemer (se opstillingen, figur 4). Den opdeling svarer stort set til *Juan J. Linz og Alfred Stepan's* (Linz og Stepan, 1996) opdeling i demokratiske, totalitære, modne og frosne post-totalitære, autoritære og sultanistiske systemer. Det national-tilpasningsdygtige system svarede til Stepan's og Linz' modne post-totalitære system, og det bureaukratisk-autoritære til det frosne post-totalitære og de sultanistiske systemer til det patrimoniale system (se Kitschelt og Mansfeldova og opstillingen i figur 4).

Mansfeldova, Markowski og Tóka understreger udmærket sammenhængen mellem regimeform før 1989, typen af systemundergang og den efterfølgende oprettelse af partier og partisystemer. Vilkaerne for en fredelig pagtbaseret overgang var bedst i de liberale national-tilpasningsdygtige regimer, dvs. Ungarn og Polen, hvorimod de bureaukratisk-autoritære oplevede undergangen i form af implosion. DDR og Tjekkoslaviet hørte til den bureaukratisk-autoritære kategori. Her fik nye ikke-kommunistiske partier kun kort tid til at organisere sig, da systemet faldt sammen uventet hurtigt.

Særlig forhold rådede på Balkan. De *patrimoniale* eller sultanistiske regimeformer i Bulgarien og Rumænien blev i årene op til 1989 forsøgt ændret gennem forebyggende ("preemptive") reformer. Hensigten med dem var at imødegå krise og systemsammenbrud. Under det gamle system havde magten været så stærkt koncentreret om bestemte personer, Ceausescu i Rumænien og om Zjivkov i Bulgarien, at systemet ikke støttede sig til bestemte ideologier, heller ikke til marxismen-leninismen. I den type lande fik udviklingen af partier med konsistente programmer og høj institutionalisering dårlige vilkår. Bulgarien og Rumænien savnede de centraleuropæiske lande erfaringer med demokrati, og de kommunistiske ledere havde måske af den årsag kun haft en meget snæver reformindstillet intelligentsia at støtte sig til. Myndighederne mødte svag modstand og havde derfor før 1989 haft ret let ved at undertrykke og kontrollere de civile samfund. Men muligheden for at modarbejde vedtagne beslutninger gennem "output-artikulation" voksede op gennem 1980'erne på grund af stigende kaos, korrupsion, stagnation og dalende legitimitet. Ellers ret stabile og "stærke" autoritære stater blev i takt med det institutionelle forfald "black-mailed" og derved omskabt til svage "failing" stater kendetegnet ved pluralisme "by default" (se opstillingen).

Afskeden med det gamle system

Dette fører os frem til selve gennembruddet med de gamle systemers fald og "breakdown". Mange forskellige og nært beslægtede betegnelser benyttet om de dynamikker, der førte til afskeden med realsocialismen: "gennembrud eller "break through" (Paczowski,1997), "transformation",

”demokratisering gennem pagter” (Karl, 1990), ”transplacement” og ”replacements” (Huntington, 1991:151-163), ”refolution” (Ash, 1990), ”selvbegrænsende revolution” (Staniszki’s klassiske formulering), ”opstand” (”unsurekcja”, Slodkoska, 2006), ”non-revolutionary revolution” (Haraszi, i Antohi og Tismaneanu 1999:272), ”antirevolutionær revolution”, ”restoration” og ”genfødsel” (”rebirth”, Soltan i Antohi og Tismaneanu, 1999:30), ”extrication” (Share and Mainwaring 1986) og ”kontrolleret åbning” (”controlled opening”, Colomer 1991) - blot for at nævne nogle af de rigtig mange forslag. Samuel Huntington foretrak betegnelserne ”transplacement” om Polen, ”transformation” om Ungarn og ”replacement” og ikke implosion om Tjekkoslaviet (se opstillingen).

At det overhovedet kom til systemkollaps og implosion skyldtes også, at reformkommunisterne, eksempelvis i Sovjetunionen under Gorbatsjov og i Ungarn under Kádár, op til 1989 ikke havde haft styrken og viljen til at føre deres egne nationale reformprojekter til ende. Det gamle system blev så at sige tømt for idéer og alternative projekter. Vi så det med særlig stor tydelighed i DDR under Honecker og Tjekkoslaviet under Husák og Jakes for ikke at tale om Rumænien under Ceausescu. Oppositionen kunne holde sammen, men mest på grund af den fælles fjende (kommunisterne). Sammenholdet i den gamle magtelite forsvandt, for færre og færre troede på det gamle system.

Polen og Ungarn havde en hel del til fælles. Begge havde rundbordssamtaler omkring 1989, og begge udgjorde modne posttotalitære systemer. I DDR og Tjekkoslaviet overgav de kommunistiske partier sig og smed håndklædet i ringen. Rundbordssamtalerne mellem myndighederne og oppositionen var først og fremmest møntet på at forebygge vold og sikre en fredelig og ordnet overgang til det nye regime. Mens Solidaritet i Polen havde solidt fodfæste i befolkningen, var oppositionen i Ungarn svagere organiseret, og der blev, som anført af *Alan Renwick* (Renwick, 2006), måske netop derfor stillet mere vidtgående politiske krav til myndighederne. Polen måtte gå forsigtigt til værks og betale en pris for at være første land, der brød med det gamle system, det være sig i 1980 eller 1988-89. Under ”fælles omflytning” blev skabt en ligevægt mellem tilhængere og modstandere af forandringer. For Polen blev der kort sagt talt om en pagt-baseret overgang²⁰, en variant af den spanske *reforma pactada-ruptura pactada* og med den klassiske fire-delte aktøropdeling med hårde og moderate oppositionelle over for hårde og reformvenlige fra den gamle magtelite. *Alan Renwick* (Renwick, 2006:42) medtager i sin analyse mere bredt aktørernes ”kognitive ramme”, også kaldt ”frame”, ”cognitive locks”, ”policy paradigms”, og nedprioriterer således brugen af det snævrere og mere kortsigtede interesse-begreb fra rational choice.

I den mere socialkonstruktivistisk betydning er der i analyser af de demokratiske gennembrud blevet talt om ”konversion forstået som omfattende og meget dybe ændringer af nedarvede værdier og identiteter hos både oppositionen og de kommunistiske myndigheder (Slodkowska, 2006:187).

²⁰På polsk: ”przemieszczenie”.

En vellykket og fredelig pagt-baseret overgang til demokrati forudsætter forekomst af organiserede og i offentligheden kendte ikke-voldelige grupper inden for både det civile og politiske samfund, som er i stand til at forhandle på befolkningens vegne, helst skal det være moderate grupper ("soft-liners"), som er motiveret for og har ressourcerne til at føre den fredelige overgang til ende (Linz og Stepan:356). At bruddet med det gamle systemer forløb så fredeligt skyldtes, at moderate i begge lejre trak det længste strå.

Overgangen var historisk enestående men samtidig også yderst kompleks. De central- og østeuropæiske lande kunne ikke, for at bruge billedsproget, betragtes som "sleeping beauties", der efter en torneroseagtig søvn, påvirket af den "onde heks"- Sovjetunionen, og efter at "prinsen" (Vesten) har kysset dem, hurtigt og problemfrit bevæger sig over til en ny normaltilstand med fri markedsøkonomi og demokrati. Det var urealistisk at tro, at befolkninger der havde levet i ikke-demokratiske systemer igennem årtier, og som et langt stykke havde sikret sig selv godt materielt, pludselig ville forkaste *alt* i det gamle system. Og intet tilsagde, at alle de nye post-kommunistiske lande *nødvendigvis* ville bevæge sig over mod en funktionel markedsøkonomi og et konsolideret demokrati.

Omkring tidspunktet for de gamle systemers fald var mulighederne for at udtrykke interesser var nærmest ubegrænsede, men sjældent koordinerede, forstået som "total artikulation", ligesom adgangen til den politiske "markedsplads" var blevet næsten helt åben. Kravene, der blev stillet, var ofte urealistiske, for som sagt af *Adam Michnik*, troede mange i Polen, at enden på kommunismen ville være amerikanske lønninger, et skandinavisk velfærdssystem og samme lave arbejdsmoral som under Gierk i 1970'erne. Men mannaen faldt ikke ned fra himlen²¹. De nye systemer blev på grund af det store reformbehov og forventningspresset hurtigt ramt af alvorlige "overload" problemer.

I udgangssituationen var holdningerne antirevolutionære og antiutopiske, for de fleste foretrak det allerede afprøvede, markedsøkonomien og det vestlige demokrati. Refolution, en blanding af nyt og gammelt, svarer godt til, hvad der faktisk skete. Forandringerne var i hvert fald ikke revolutionære, dersom vi forbinder revolution med klassebaserede og voldelige oprør fra neden, i *Herbert Kitschelt's* formulering

"a sustained, accelerating political organization and mobilization of regime opponents from below, who challenge a weakening, intrasigent status quo elite. Revolutions bring about an open contest for power with a dual power structure ("revolutionary situation") and eventually displace the incumbents by the challengers' violent takeover of the executive and the coercive state machinery" (Kitschelt m.fl. 1999:31).

Snarere havde vi at gøre med *implosion* og ikke-voldelig forandring. Implosion har at gøre med

²¹ Adam Michnik, "Independence Reborn and the Demons of the Velvet Revolution", i Antohi and Tismaneanu 1999:84-85.

*"a sudden decompression or grave weakening of state apparatus, especially military and police forces, leading rapidly to regime collapse"*²².

Men begrebet implosion er blevet udlagt forskelligt. Skiftevist er der blevet talt om "replacements" (Huntington, 1991: 142-51), "break down" (Share and Mainwaring, 1986) og "sudden collapse" (Colomer, 1991), hvor der kredses om det samme, *institutionelt forfald*. Implosion skyldtes voksende økonomiske og sociale problemer og korrupsion, undertiden etniske modsætninger. Implosioner fører normalt ikke til voldelige konfrontationer og mobilisering og intervention ude fra.

Under implosion oplever vi en *de-institutionalisering* og spontant og et kontrolleret systemkollaps. De gamle eliter er ude af stand til at forudse krisens omfang og i tide gennemføre de nødvendige tilpasninger. Systemet rammes af indre forfald, men mange fra gamle eliter og institutioner er i stand til at overleve i det nye system, fx ved at konvertere politisk magt til økonomisk magt. De gamle magthavere var ikke i stand til at formulere gennemtænkte scenarier for, hvordan magten skulle opgives. Trods institutionelt kaos opleves ikke kaos i den forstand, at magten tilhører gadens parlament. Implosion er beslægtet med "replacement", system-kollaps og lignende overskrifter, der hver på deres særlige måde dækker over hurtige ikke-voldelige overgange fra det gamle system til det nye.

Juan L. Linz og Alfred Stepan argumenterer overbevisende for, at implosioner eller regime-kollaps især rammer næsten-totalitære ("near-totalitarian") og frosne ("frozen") post-totalitære regimer, hvor de herskende eliter er ubevægelige, stivnede og derfor ude af stand til at imødegå voksende fare. I de situationer finder vi sjældent regeringer og oppositionelle, som kan forhandle en fredelig overgang bort fra det gamle system på plads, hvilket gør implosion uundgåelig (Linz and Stepan, 1996).

Det gamle systems undergang var kortvarig, også derfor kan vi med rette tale om system-*kollaps*. I Slovakiets tilfælde havde vi snarest at gøre med et "kontrolleret systemkollaps". De nye politiske partier havde kun kort tid til at organisere sig, og de etablerede kommunistiske partier var i chok, hvilket banede vej for oprettelse af brede spontant oprettede anti-kommunistiske bevægelses-partier med stor magt koncentreret omkring enkeltpersoner ("political entrepreneurship")²³. Dissidenterne havde mest været optaget af kampen mod det gamle system og havde således kun sjældent været i stand til at formulere langsigtede og sammenhængende politiske programmer. Strategier og udtryksformer var snarest kendetegnet ved befrielse, antipolitik, total artikulation og output-artikulation.

²² John Higley, "Transitions and Elites", i Aurel Braun and Zoltan Barany (1999):62-63. Under samtaler i Warszawa med bl.a. Ewa Nawalejko og Edmund Mokrzycki fik jeg bekræftet, at begrebet implosion i hvert fald for Polens vedkommende, betragtes som bedste analytiske ramme for forståelsen af begivenhederne omkring de gamle systemers undergang.

²³ Hvor begrebet implosion er blevet brugt om begivenhederne lige omkring de gamle systemers kollaps, har begrebet *transformation* været foretrukket om forandringerne i de første år efter 1989 til erstatning for begrebet transition der forudsætter at sluttstanden er, demokrati og markedsøkonomi, er givet på forhånd. Transformation rummer ikke samme teleologiske elementer, for flere muligheder står åbne (Ågh, 1998:49). Transition og transformation er brugt synonymt.

Energien og mobiliseringen var i denne korte indledende periode høj, og forandringerne derfor dybtgående. Linjen bagud i tid, især til mellemkrigsperioden, var umiskendelig og i særdeleshed i de baltiske lande. *Karol Soltan* taler for de baltiske lande ikke om ”restorations”, genoprettelse af det fortidige, men om *genfødsler* kendetegnet ved kontinuitet, men ikke mekaniske overtagelser af fortidens symboler og strukturer og uden de destruktive elementer, som kendetegner revolutioner²⁴.

At det i gennembrudsåret 1989 ikke kom til revolution og smadring af det gamle statsapparat i klassisk forstand, er blevet forklaret ud fra den høje koncentration af tvangsmidler hos det kommunistiske statsapparat. Magthaverne havde stadig kontrollen over politi og militær, og oppositionen behøvede tid til at forberede sig. På den måde havde vi at gøre med ”revolution gennem evolution” (Kitschelt m.fl. 1999:31). Oppositionen var i udgangspunktet antipolitisk og mere moralsk og etisk end politisk. Under de forhold blev der skabt et udbredt epistemologisk kaos med store spændinger mellem det kreative og det moderne og det destruktive og det traditionalistiske. Det epistemologiske kaos var, som anført af *Martin Palous*, ikke begrænset til Central- og Østeuropa, men påvirkede omkring 1989 hele den europæiske politik og sågar verdenspolitikken²⁵.

Den historiske arv og afskeden med kommunismen: Ungarn, Polen og Tjekkoslaviet

De enkelte lande var op til 1989 kendetegnet ved særlige dynamikker. Særligt for *Ungarn* var den liberale myndighedsudøvelse og den sociale fred (”Kádár-kompromis’et”), der kendetegnede alle årene fra begyndelsen af 1960’erne og helt frem til slutningen af 1980’erne. Den sociale fred blev holdt oppe af den økonomiske reform (NEM), gennemført i 1968, som gjorde Ungarn til det mest markedeksperimenterende kommunistiske land og gav mange borgere et økonomisk frirum inden for den legale eller illegale andenøkonomi. En uformel forståelse mellem styre og befolkning faldt på plads. Kooptering, forhandling, politisk stabilitet, social fred, legal andenøkonomi og fremgang i privatforbruget, tilsammen kaldt ”goulash-kommunisme”, førte til stiltiende accept af systemet hos flertallet. Stabiliteten på ledelsesplan var høj, men den politiske scene til stadighed præget af rivalisering inden for det herskende kommunistiske parti; i visse tilfælde blev der ligefrem skabt alliancer mellem staten og dele af civilsamfundet takket være koopteringen af mange intellektuelle.

Den konservative linje, repræsenteret ved *János Berecz*’ fløj, blev i slutningen af 1980’erne svækket. Den reformkommunistiske elite var ikke i stand til og reelt heller ikke indstillet på at befri befolkningen fra kommunismen og kunne derfor ikke gennemføre vedtagne reformer tilstrækkelig konsistent. De beslutninger, der blev taget på partikongressen i 1985, og som skulle skabe mere økonomisk vækst, førte stik imod hensigten landet ud i en blindgyde, i en minicyklus med ”ikke-økonomisk økonomi”, med stigende gældsætning og dertil mangel på bureaukratisk koordinering, udbredt paternalisme og, for at bruge *János Kornai*’s formulering, alt for bløde budgetgrænser på

²⁴ Karol Soltan, ”1989 as Rebirth”, i Antohi and Tismaneanu 1999:30-31, om ”genfødsel” skrives bl.a.: ”Rebirth are periods of great activity, but involve many individuals and groups engaged in their own projects, largely independent of all the others. There is for the most part no central program, and most of the change is incremental.”

²⁵ Martin Palous, ”Between Idealism and Realism”, i Antohi and Timaneanu, 1999:116.

grund af fortsat stor statsstøtte til tabsgivende virksomheder (Irmanová, 1998:92). Mod slutningen af 1980'erne hørte Ungarn til de mest forgældede lande i verden målt efter gæld pr. indbygger.

Fra midten af 1980'erne blev der udviklet en dobbelt moral ("dual morality"), et todelt samfund ("dual society") og også et todelt værdisystem ("dual value system") uden fællesskab og integration og med høj fremmedgørelse over for staten (Körösenyi, 1999:14). Det stadig mere splittede kommunistiske parti var ude af stand til at styre forandringerne, der indtraf langt hurtigere end forventet. Anti-parti-følelser, kynisme og stigende atomisering og individualisering gik hånd i hånd. Spørgsmålet om vilkårene for de ungarske mindretal i nabostaterne fik mod slutningen af 1980erne en mere fremtrædende plads, hvilket i Slovakiet og Rumænien skabte frygt for, at Ungarn på et tidspunkt ville kræve Trianon-traktaten taget op til revision. Frygten i nabostaterne voksede yderligere, da Ungarns første ikke-kommunistiske ministerpræsident József Antall erklærede sig selv som åndelig leder også for ungarere bosiddende uden for Ungarns egne grænser. Frem til 1992 cirkulerede der rygter om, at den nye ikke-kommunistiske regering agtede at udvide statsborgerskabet og også stemmeretten til alle etniske ungarere uanset bopæl, men projekterne om statsborgerskab for ungarere bosiddende i udlandet kunne først realiseres efter Fidesz' valgsejr ved valget i 2010.

Groft sagt fandt afskeden med realsocialismen i Ungarn sted i tre faser (Bozóki, 1993:277-278):

- For det første perioden *fra september 1989 til februar 1989*, hvor der blev skabt muligheder for skabelse af helt nye uafhængige borgerinitiativer og politisering af både gamle og nye sociale bevægelser. Det var i den periode, Ungarns Demokratiske Forum, Fidesz og Alliancen af fri Demokrater så dagens lys, og det var også her, at de massive protester rettet mod det store vandkraftprojekt langs Donau (Gabcigogo-Nagymaros) kom åbent til udtryk
- For det andet perioden *fra marts 1989 til oktober 1989* med forhandlingerne mellem myndighederne og oppositionen, der fik bragt den "forhandlede revolution" til afslutning.
- Og for det tredje perioden *fra oktober 1989 til april 1990*, kendetegnet ved høj aktivitet politisk, økonomisk og i civilsamfundet, afsluttet med afholdelsen af det første frie valg i marts-april 1990.

I Ungarn var det politiske samfund og partisystemet stort set på plads før afholdelsen af det første helt frie valg i 1990, og partisystemets format, det moderate flerpartisystem, er ikke blevet ændret siden.

Figur 4: Regimeform og regimeegenskaber før, under og lige efter 1989

Land	Før 1989	Gennembruddet i 1989	Lige efter 1989
Polen	Nationalt tilpasningsdygtigt Modent post-totalitært	Fælles omflytning ("przemieszenie")	Ekstraordinær politik og transition anomi
Tjekkiet	Frossent post-totalitært Centralistisk-bureaukratisk	Implosion	Ekstraordinær politik Moderat transition anomi
Slovakiet	Frossent post-totalitært Centralistisk-bureaukratisk	Implosion	Ekstraordinær politik Moderat transition anomi
Ungarn	Nationalt tilpasningsdygtigt Modent post-totalitært	Evolution/pagtbaseret overgang Transformation, "simpel udskiftning"/systemskifte	Moderat ekstraordinær politik Moderat transition anomi

De politiske processer og forholdene inden for de regerende kommunistiske partier kom sidst i 1980'erne til at minde en del om forholdene i Polen, men skillelinjen mellem det officielle system og antisystemet forblev dog meget uskarp i Ungarn. I modsætning til Polen lykkedes Ungarn at udvikle en ny *forhandlingskultur* (Tökes, 1996:413). Vi var desuden vidner til stadig større pluralisering på politisk og kulturelt plan, hvilket især kom til udtryk i forbindelse med oprettelsen af de mange forskellige ikke-kommunistiske sammenslutninger i den sidste halvdel af 1980'erne.

I Ungarn blev mangel på demokratisk legitimitet et langt stykke kompenseret takket være den gode forsyning med forbrugsvarer og forekomsten af en stærk mere eller mindre lovlig andenøkonomi, der voksede sig endnu stærkere op gennem 1980erne og skønsomt kom til at udgøre omkring 30 pct. af det samlede BNP. Den ungarske arbejderklasse tog ikke åbent afstand fra János Kádár's styre, i hvert fald ikke så længe den omtalte uformelle sociale kontrakt blev overholdt (Antoszewski og Herbut, 1997: 21). Arbejderklassen spillede slet ikke den samme centrale rolle som i Polen, og der var heller ikke tale om særlig tætte koblinger mellem arbejdere og intellektuelle. Opstanden i 1956 i Ungarn havde bragt arbejderne på barrikaderne, men i årene efter lykkedes det myndighederne at pacificere dem. Den samfundsmæssige tilstand var i disse år præget af "boredom of normalcy"²⁶.

Ikke kun fraværet af demokrati og økonomisk stagnation og voksende sociale og økonomiske problemer undergravede partiets position (Tökes, 1996: 254). Fra 1987 blev det muligt at etablere

²⁶ Miklós Haraszti, "The Handshake Tradition", i Antohi og Tismaneanu, 1999: 272.

ikke-kommunistiske partier og udvikle alternative økonomiske og politiske projekter. Reelt blev der skabt et *multiparti* situation inden for rammerne af et étpartsystem (Bozóki, 1993:279). Temaer som partnerskab, dialog, samfundsoverenskomster, nye koalitioner og en særlig quasi-pluralisme kom højt op på dagsordenen. Revurdering af opstanden i 1956 blev også taget op, og diskussionerne herom udgjorde reelt skarp kritik af det eksisterende samfundssystem. Den klassiske rivalisering mellem urbanister ("urbánus") og populistler ("népi-nemzeti") omkring året 1989 kunne ligefrem overskygge de gamle konflikter med anti-kommunister ("Vi") over for kommunister ("Dem").

1988 blev János Kádár blev afsat som førstesekretær og en ny mere reformindstillet ledelse indsat. Til ny ministerpræsident blev udpeget den "ny-gamle" *Karoly Grósz*, men magtkampen inden for partiet var bestemt ikke slut hermed. På plenummødet i februar 1989 blev der indgået et kompromis mellem den konservative og den reformvenlige fløj i partiet, hvorefter der blev kalkuleret med en gradvis og kontrolleret overgang til det nye system, som efter planen skulle strække sig helt frem til 1995. Men, som det var tilfældet i Polen, skulle overgangsperioden blive langt kortere end forventet.

Relativt tidligt blev der i Ungarn skabt et forholdsvis veludviklet politisk samfund, drevet frem af reformer med inddragelse af arbejderne ved valg af virksomhedsledelse, mere indflydelse lokalt og med flere kandidater ved valg allerede fra 1985. Mulighederne for at gennemføre en pagt-baseret overgang af *reforma pactada-ruptura pactada* typen i Spanien var således ganske gode, for skillelinjen mellem det officielle system og antisystemet var ikke særlig skarp. I årene op til 1989 havde vi tværtimod at gøre med en glidende overgang mellem det officielle og uofficielle system. Dissidenter kunne på samme tid skrive kritiske artikler i den officielle presse hjemme, i den udenlandske presse og i undergrundslitteraturen. Ungarn efter 1956 savnede Polens erfaringer med åbne konfrontationer mellem den kommunistiske ledelse og en opposition, som er i stand til at samle de mange oppositionsgrupper under én fælles paraply. Anti-systemet i Polen forsinkede til gengæld, i modsætning til Ungarn, oprettelsen af nye og stærke ikke-kommunistiske partier. Men Solidaritet i Polen var ikke desto mindre et ideal for de mange intellektuelle i Ungarn, der ønskede et stærkere civilsamfund og et parallelsamfund, der for alvor kunne udfordre det gamle system, men det blev ved drømmen, for det civile samfund i Ungarn forblev ret svagt forstået som et anti-system.

Begivenhederne i Polen i foråret og sommeren 1989 (rundbordssamtalerne) og forandringerne i Sovjetunionen (Gorbatjov-effekten) fik trods alt betydning også i Ungarn. Genbegravelsen af Imre Nagy kom til at markere det gamle systems endelige undergang, måske fordi den aldrende János Kádár døde få uger efter, at Højesteret havde truffet afgørelsen om at rehabilitere netop Imre Nagy.

I marts 1989 og frem til juni 1989, blev der oprettet et særligt oppositionens rundbord, hvor i alt otte vigtige oppositionelle grupper tog del. De officielle forhandlinger fandt sted mellem repræsentanter for myndighederne og oppositionens runde bord samt en række organisationer, som alle var knyttet til det kommunistiske parti. Den politiske dagsorden for rundbordsforhandlingerne var snævrere end i Polen og mest koncentreret om indholdet i ganske bestemte love. Oppositionen var langt fra forenet. Fidesz deltog således ikke i forhandlingerne. Spørgsmålet om

fremgangsmåden ved valg af præsident blev afgjort ved en folkeafstemning i november 1989, som gav knebent flertal for et indirekte præsidentvalg, sådan som det var ønsket af MDF og Alliancen af Fri Demokrater. Fidesz og Alliancen af Fri Demokrater tilsluttede sig, modsat Ungarns Demokratiske Forum, ikke rundbordsforhandlingernes slutdokument, men nedlagde heller ikke veto²⁷.

Forhandlingerne mellem myndighederne og oppositionen blev afsluttet senere end i Polen og blev af den årsag i højere grad drevet frem af de hastige forandringer internationalt og frem for alt forandringerne i Sovjetunionen og murens fald. Overgangen i Ungarn var et langt stykke ad vejen det kommunistiske partis *eget* projekt og ikke som i Polen myndighedernes og oppositionens *fælles* projekt, derfor blev der i Ungarn talt om ”simpel udveksling”, kaldt ”exchange” og på ungarsk: ”rendszer váltás”, af det gamle system (Irmanova, 1998:182). Skellet mellem det officielle system og antisystemet havde været uklart helt fra slutningen af 1960’erne og frem til systemets undergang (”Kádár-kompromiset”). Ungarn gennemførte som det første land helt frie valg, selv om oppositionen forinden havde bedt om en længere periode for at organisere sig og forberede sig godt nok.

De konsensuale træk var i selve udgangssituationen ganske stærke i Ungarn takket være det ret milde realsocialistiske system før 1989 og den efterfølgende fredelige og forhandlede revolution. De ikke-kommunistiske partier, fx Ungarns Demokratiske Forum, var således ikke i udpræget grad anti-kommunistiske. Egentlige dissidenter fandtes, men mange af dem havde før 1989 befundet sig i en form for gråzone mellem det officielle system og antisystemet, og arbejderklassen i Ungarn udviste som sagt ikke samme høje aktivisme som i Polen. Det ikke-officielle system havde før 1989 i høj grad været koncentreret omkring aktiviteterne i anden-økonomien. Den gamle elite blev reelt en styrke for demokratiseringen, idet demokratiseringen var i årene før 1989 i høj grad igangsat af den reformvenlige fløj inden for det regerende kommunistiske parti (Antoszewski og Herbut, 1997:25).

Den politiske scene i *Polen* var op til 1989 i højere grad end i Ungarn præget af den skarpe ”Vi-Dem” konfrontation mellem fortalere for det gamle system og tilhængerne af Solidaritet. Det gamle system havde, påpeger *Roman Bäcker* (Bäcker, 2003), totalitære træk, men det totalitære system lod sig i Polen ikke gennemføre fuldt ud på grund af stærk modstand fra de intellektuelle, kirken, bønderne og arbejderklassen. Ikke mindst den katolske kirke havde før 1989 udgjort en modvægt til det officielle system. Linz og Stepan (Linz og Stepan, 1996) foretrækker derfor ”autoritært” om Polen, da forholdene under det kommunistiske styre trods alt her gav borgerne mulighed for ”befrielse”²⁸ og etablering af parallelsamfund. Med andre ord var antisystemet stærkt og det officielle system svagt. Den politiske elite kunne ikke gennemføre og var heller ikke motiveret for at indføre stalinismen i den rene udgave. Wladislaw Gomulka begyndte i 1956 som en karismatisk reformleder, men han skabte snart derefter et stift, oligarkisk og meget lidt reformeret

²⁷ Slutdokumentet blev underskrevet i september 1989.

²⁸ På engelsk: ”extrication”.

system (Bäcker, 2003:77). Antisystemet var særlig stærkt blandt intellektuelle og arbejdere på de store statsvirksomheder, hvortil kom, at bestræbelserne for at kollektivisere landbruget slog fejl.

Polen blev op til 1989 mærket af de mange *negative læringer*, der startede med håbet om forandringer i oktober 1956 og endte i dyb skuffelse og med Gomulka's fald i 1970. Gomulka's fald fulgte efter 20 år med normalisering og tom ritualisering af de justeringer, der var blevet iværksat efter opstanden i 1956. 1970'erne indledtes med Gierek's program for et "andet Polen", men det endte endnu engang med et folkeligt oprør og denne gang med oprettelsen af Solidaritet og aftalerne i Gdansk. Regimet under Edward Gierek's styre var selv-begrænsende, blødt og pragmatisk (Bäcker, 2003:82) og hele tiden udsat for risiko for implosion. Som i 1956 blev der med Gierek skabt håb om forandring, men håbet blev knust med indførelsen af undtagelsestilstand i 1981 (Morawski 1998:30).

Op igennem 1980'erne forsøgte myndighederne i Polen sig med en strategi, der gik på at ændre *elementer* i systemet uden at ændre hele systemet, men også her uden at opnå de ønskede resultater. Undtagelsestilstanden sluttede først reelt med strejkebølgen i 1988, der var mindre i omfang end i 1979-1980, og denne gang med især unge arbejdere på barrikaderne. Tidligere i 1980'erne havde Jaruzelski forsøgt at skabe normalisering gennem kooptering og kompromis'er efter ungarsk mønster med særlig appel til de "sunde kræfter", men projektet mislykkedes, hvilket fx blev manifesteret ved folkeafstemningen i november 1987 om de økonomiske reformer. "Gorbimanien" (Gorbatjov-effekten) var mindre udtalt i Polen, hvilket kan forklares med Gorbatjovs støtte til Jaruzelski og dennes politik for kooptering og "forbedring af realsocialismen" (Paczkowski, 1997:17).

I slutningen af 1980'erne kom det til rundbordssamtalerne, lovliggørelsen af Solidaritet og til sidst afholdelse af det første delvist frie valg. Længe stod det uklart for omverdenen, om myndighederne handlede taktisk ud fra at forbedre realsocialismen, skabe socialistisk fornyelse og indføre et konsultativt semidemokrati, eller om der blev handlet reformistisk ud fra et reelt ønske om at opgive magtmonopolet.

Overgangen til det nye system var i Polen kendetegnet ved "fælles omflytning"²⁹ og pagtbaseret transition, da udskiftningen af det gamle system fandt sted gennem "grand bargains" og aftaler mellem myndighederne og "folket". Reformkommunisterne var for svage til at regere og oppositionen ikke forberedt til at overtage magten. Med *Krzysztof Jasiewicz* var der tale om polarisering, men ikke dikotomisering, for så vidt som de fleste polakker ikke kun var placeret i den ene ende af skalaen. De fleste støttede Solidaritets idégrundlag, men havde ikke desto mindre optrådt ret loyalt over for myndighederne og taget del i de forskellige quasivalg, der havde fundet sted under det gamle system. Meningsmålinger i 2004 viste, at mere end 40 pct. af polakkerne så ret positivt på årene under undtagelsestilstanden, måske mest i protest mod de aktuelle økonomiske og sociale forhold.

²⁹ på polsk: "przemieszczenie".

Zygmunt Bauman giver et interessant eksempel på fænomenet ”fælles omflytning” (”przemieszczenie”) (Bryant og Mokrzycki, 1994:18-19). I maj 1992 dukkede Polens Adam Michnik, dissidenten fra perioden før 1989, op på fransk fjernsyn sammen med manden, han bidrog stærkt til at fjerne fra magten, general Wojciech Jaruzelski der var kommet til Frankrig for at reklamere for den franske version af sine erindringer. I fjernsynsdiskussion talte de to venligt med hinanden. De forstod hinanden uden større vanskeligheder og syntes at være enige i de fleste spørgsmål. Mange var vrede på Michnik, gårsdagens helt. De chokerede og vrede forstod ikke, at de to reelt var ”integrale partnere” i den samme historiske diskurs. Kun sammen, i deres indbyrdes konflikt, kunne de skabe den fælles diskurs, der til sidst førte til demonteringen af det gamle system. Kun gennem denne fælles diskurs fik historien den rette mening. Løsningen (rundbordssamtalerne) var afslutningen på den gamle diskurs. Kort sagt, med kommunismens fald mistede diskursen sit gamle indhold (”subject-matter”). Men de gamle kampe havde bragt Michnik og Jaruzelski tættere sammen og tættere end med kampfællerne under det gamle realsocialistiske system.

Eksemplet Adam Michnik og Wojciech Jaruzelski kan med fordel overføres på Ungarn, for så vidt som repræsentanter fra det gamle system og oppositionen i 1994 valgte at danne regering sammen, og det blot få år efter det gamle systems fald. Såvel Solidaritet og det kommunistiske parti i Polen som De Fri Demokrater i Ungarn og János Kádár’s kommunistiske parti i Ungarn bidrog således på hver deres måde til afmonteringen af det gamle system. Nogle blev vindere, andre tabere, men nedbrydningen af det gamle system havde skabt et diskursivt fællesskab, der skulle få følger på sigt.

Under den pagt-baserede overgang havde hverken opposition eller regering styrke nok til at regere på egen hånd. De kommunistiske magthavere stod svækket, men oppositionen var ikke tilstrækkeligt organiseret og behøvede derfor mere tid. Forholdene i Sovjetunionen og usikkerheden om den tyske genforening manede til besindighed, også anbefalingerne fra vestlige regeringer talte for at gå forsigtigt frem. Men Solidaritet overtog initiativet, da rundbordssamtalerne og parlamentsvalget var ført til ende, og muren faldt kort tid efter. På det tidspunkt var forandringerne i sovjetisk politik nået langt, og de vestlige forbehold over for hurtige ændringer var som følge heraf færre.

Pagt-baserede transitioner som i Polen havde ikke-demokratiske elementer, i hvert fald den første periode, for så vidt som de politiske aktører i perioden op til det første frie valg var ”udpegede” og således ikke valgt af folket. Dertil kom at repræsentanterne for det gamle system takket være aftalerne sikrede sig visse særfordele, fx ministerposter og en bestemt forhåndsrepræsentation i parlamentet.

Afvisningen af det gamle system var ikke total. Mange havde vænnet sig til at leve under det gamle system og nyde fordele heraf økonomisk og socialt. Mange borgere ønskede sig et nyt system efter

devisen om ”Gierek (det gamle systems tryghed) med ”marked” (højere velstand, at købe varer uden at stå i kø) (Wnuk-Lipinski, 1993:147). Villigheden til at yde sociale ofre var forståeligt nok behersket. Den katolske kirke havde før 1989 haft en central position og også været meget sympatisk indstillet over for Solidaritet, men kirkeledelsen havde før 1989 forhandlet med myndighederne og indtaget en mæglerrolle under de efterhånden mange konflikter mellem myndigheder og opposition³⁰.

Udviklingen før 1989 var kendetegnet ved de helt særlige dynamikker i form af de velkendte polske cyklus’er med gentagne bølger af masseprotester med det formål at presse myndighederne til flere indrømmelser, fx lønstigninger og prisnedsættelser (”blackmailing”, Morawski, 1998:158). Arbejderne på de store statslige virksomheder og intelligentsiaen i byerne havde været særdeles aktive i kampen mod det gamle system, men i 1989 stod overtagelsen af den politiske magt ikke øverst på dagsordenen. I mangel på private entreprenører var den polske intelligentsia kendetegnet ved en stærk *kollektiv* etos med stor magt til intelligentsiaen. Både myndighederne og oppositionen, holdt sig til spillereglerne, som dog blev ændret løbende og på en særlig radikal måde efter Gorbatsjovs magtovertagelse i Sovjetunionen. Det polske kommunistparti havde mistet næsten al legitimitet og var derfor blevet tvunget til at igangsætte rundbordssamtalerne, der senere åbnede op for de semi-frie valg og oprettelsen af den første ikke-kommunistiske regering. Antipolitik og modstand mod forhandling og kompromis var meget udbredt og fik ekstra næring efter murens fald.

Det demokratiske gennembrud (implosionen) kom sent i *Tjekkoslavakiet*, hvor det kommunistiske parti i årene forud ikke havde vist mange tegn på åbning. Tjekkoslavakiet havde som eneste land i mellemkrigsperioden haft en længere periode med politisk demokrati men efter anden verdenskrig også lange perioder med stalinisme (1948-60) og neostalinisme og fra 1969 og helt frem til 1989 et særligt normaliseringsregime. Som beskrevet af *Martina Miklová* kan den lange normaliseringsperiode groft sagt deles i to, den første fra 1969-1971, dvs. den korte og brutale fase lige efter Warszawapagt-invasionen, som var kendetegnet ved omfattende udrensninger af reformkommunister og systemkritikere, og den anden i årene fra 1971 og helt frem til fløjlsrevolutionen i 1989. Regimet blev båret oppe af en særlig social kontrakt (”pact of calm”), der sikrede social fred og stiltiende accept af regimet, i hvert fald så længe økonomien gik fremad³¹. Alt der kunne true systemet, og som gik ud over ”læren af Prag-foråret”³², sådan som fortolket af myndighederne, blev pure afvist. Tøbruddet i 1960’erne og Prag-foråret var kortvarige og fik ikke samme mytedannende betydning som opstandene i Ungarn i 1956, og i Polen i 1956 og 1976 og oprettelsen af Solidaritet.

³⁰ Krzysztof Jasiewicz, Dead ends and new beginnings: the quest for a procedural republic in Poland”, og Andrzej Korbonski, ”Poland ten years after: the Church”, artikler fra *Communist and Post-Communist Studies*, Volume 33, Number 1, March 2000.

³¹ Udmæret beskrevet af Martina Miklová i: ”Transformations of Opposition and Dissent in Prague and Brno in the Era of the ”Normalization Regime”: Resistance to the Communist Regime between 1969 and 1989”, *Central European Political Studies Review*, 4/IX/autumn 2007.

³² På tjekkisk: ”Pouceni z krizoveho vyvoje”, læren af kriseudviklingen, underforstået Prag-foråret.

Tjekkoslaviet blev før 1989 blevet styret af et ortodokst og ureformerbart kommunistisk parti med et professionaliseret bureaukrati ansigt til ansigt med et undertrykt, men potentielt stærkt civilt samfund med rod til Prag-foråret og mellemkrigsperioden. Regimetyperen havde været bureaukratisk-autoritært, frossent post-totalitært og stærkt præget af forfald, også kaldt ”post-totalitarism by decay”. Den lange normaliseringsperiode havde været kendetegnet ved en særlig form for ”quasitotalitær konsultativ post-stalinisme”. Den sene normaliseringsperiode er blevet betegnet som ”smeltende” og med *både* ”frosne” og ”modne” træk (Civin, 2005). Marxistisk-leninistisk ideologi blev under Gorbatsjov stadig mere hul og intetsigende og støtten til magthaverne blot et tomt ritual.

Selv de gamle eliter var op til 1989 ophørt med at tro på systemet, der var udhulet og svækket, men mulighederne for at gennemføre en ”simpel udveksling” af systemet som i Ungarn var ikke til stede på grund af systemets karakter. Systemet som sådant var konstant truet af forfald og implosion. Medlemskab af partiet var kun sjældent udtryk for loyalitet, snarere for en strategi for at sikre sig selv bedst muligt. Partiets degeneration og påvirkningen fra Vesten og Sovjetunionen skabte en del indre modstandslommer. For at opnå stabilitet blev der fra myndighedernes side forsøgt anvendt sofistikerede fremgangsmåder, men uden store resultater. Muligheden for at købe sig til legitimitet gennem at yde befolkningen flere sociale goder var udtømt pga. den økonomiske stagnation. Modstanden mod systemet var mest koncentreret i de store byer og en snæver kreds af veluddannede og intellektuelle, og kirken ikke spillede samme vigtige rolle i Tjekkiet som i Slovakiet.

Charta 77 i Tjekkoslaviet havde ikke haft samme gode vilkår som Solidaritet i Polen. I Slovakiet var oppositionen som sagt mest knyttet til den katolske kirke og enkeltpersoner. I begyndelsen bestod oppositionen mest af reformkommunister, men senere fik intellektuel og apolitisk ”non-politics” overtaget, og i årene op til 1989 begyndte oppositionen desuden at agere mere politisk³³. De ret få aktive systemmodstandere og det gamle systems hurtige fald betød i forening, at der ikke i dissidentkredse havde udspillet sig debatter om strategier for forhandlinger med myndighederne og for udviklingen *efter* kommunismen. Visionen om et borgerbaseret samfund³⁴ var dissidentbevægelsens måske vigtigste bidrag til tjekkoslavisk politik, for en stor del inspireret af folk som Patocky, Kundera og Havel og med rødder tilbage til tiden før Prag-foråret³⁵. Udgangspunktet var, at det nye demokrati skulle tage afsæt i borgernes selvorganisering og i stærke civile samfund. Tilliden til politiske partier som katalysatorer for demokrati var på det tidspunkt meget lav.

Mens det gamle systems undergang i Tjekkiet var kendetegnet ved implosion var der for *Slovakiet* snarest tale om et ikke-voldeligt og forhandlet systemkollaps (Civin, 2005, Kopecek 2006). I Slovakiet blev der ligefrem talt om særlig modificeret ”national model for normalisering” og for

³³ Se fx Martina Miklová i: ”Transformations of Opposition and Dissent in Prague and Brno in the Era of the ”Normalization Regime”: Resistance to the Communist Regime between 1969 and 1989”, *Central European Political Studies Review*, 4/IX/autumn 2007. Begreberne ”dissens” og ”opposition” betragtes i denne sammenhæng synonymt.

³⁴ På tjekkisk: ”obcansky spolecnost”.

³⁵ Interview med Jacques Rupnik i *Ekonom* no.10, 2000:22.

1989 om overgang til post-kommunisme med elementer af ”pacted transition” og med en indbygget forståelse mellem det gamle styre og befolkningen, mere konsensual og paternalistisk end i Tjekkiet (Civin, 2005:11, Kopecek, 2006:144 ff.). Bevægelsen mod Vold var i udgangssituationen mere interesseret i at kontrollere (især det kristelige parti KDH) end i at regere landet. (Eks)kommunister indtog en central rolle i Bevægelsen mod Vold (Kopecek, 2003:15). Det slovakiske kommunistparti fik af den årsag ikke samme store styrke som det tjekkiske efter 1989, for eks-kommunister fik her bedre muligheder for at gøre karriere i andre politiske partier. Dette betød også, at antikommunistiske udrensningslove, kaldt ”lustracje”, ikke fik stor gennemslagskraft i Slovakiet.

Den nye partiledelse i det kommunistiske parti veg, tvunget af omstændighederne, til sidst bort fra den hårde linje og forsøgte sig med en kontrolleret *liberalisering*, som blev afløst af forhandlinger mellem myndighederne og repræsentanter fra Borgerforum. Forhandlingerne var kortvarige og mest møntet på at undgå vold, hvorfor vi ikke, som i Polen, havde at gøre med en pagt-transition. Følgen af fløjlsrevolutionen var åbning for demokratisering og afholdelse af frie valg. Indtil det første frie valg blev etableret en overgangsregering med reformkommunisten Marian Calfa som ministerpræsident og efter en del diskussion med et flertal af ikke-kommunistiske ministre. Tidligere reformkommunist Aleksander Dubcek blev formand for parlamentet og Václav Havel valgt til præsident.

Domino-effekten i Central- og Østeuropa sidst i 1980’erne:

Polen \implies DDR \implies Tjekkoslaviet \implies Bulgarien \implies Rumænien \implies Albanien

Kommunisternes deltagelse i overgangsregeringen i Tjekkoslaviet skyldtes frem for alt *hastigheden* i det gamle systems undergang. Og helt modsat i Ungarn kom initiativet til forandringer ikke fra det kommunistiske parti. Den kommunistiske ledelse havde ikke besluttet sig for én bestemt strategi for deling eller afgivelse af magten, dertil var de reformvenlige kræfter alt for dårligt repræsenteret. Det nye system var derfor i meget høj grad *påtvunget*. Erfaringerne med central planøkonomi havde skabt høj støtte til den fri markedsøkonomi og især på eliteplanet.

Tjekkoslavisk politik blev dog meget hurtigt efter fløjlsrevolutionen præget af den dybe uenighed om føderationens fremtid, problemerne med skabelse af en fælles national identitet samt de forskellige holdninger til de økonomiske reformer, og de store økonomiske forskelle mellem landets tjekkiske og slovakiske del. Begejstringen for fri markedsøkonomi var lavest i blandt slovakkerne, hvilket skyldtes, at slovakkerne under planøkonomien ikke havde båret de samme store ofre som tjekkerne.

Transitionsanomi og ekstraordinær politik

”Morgenen efter” de gamle systemers fald var på ingen måde let. Efter eufori og drømme fulgte brat opvågning. Egenskaber arvet fra det gamle system skulle vise sig mere sejlivede end ventet, og mange følte derfor, at forandringerne slet ikke gik hurtigt nok. Præsident Lech Walesa i Polen talte således kort tid efter systemets fald om behov for yderligere optrapning³⁶ af kampen mod det gamle system og Václav Havel i sin nytårstale 1990-1991 om behovet for en ny og anden revolution (”druhé revoluce”) med det primære mål at få kampen mod det gamle system ført helt til ende. Begge var inspireret af anti-politik. Medvirkende til udbredt anti-politik i Tjekkiet var, at det ny post-kommunistiske system ikke, som ventet, blev præget af høj moral og fornyelse, snarere moralsk fordærv³⁷.

Den første periode var præget af en helt særlig dynamik, som Leszek Balcerowicz (Balcerowicz, 1994) og Ralf Dahrendorf meget rammende kaldte *ekstraordinær politik*, Edmund Wnuk-Lipinski et system præget af rådvildhed, på polsk: ”bezradnosc” (Wnuk-Lipinski, 2003:274), mens Abby Innes talte om ”unsettled times” (fx Innes, 2002), som efterhånden blev afløst af ordinær politik og i hvert fald en del mindre ”rådvildhed” end før³⁸. Jiri Kabele betegnede i god overensstemmelse hermed den første periode som ”*transitional anomie*”, hvorunder de forhold der kendetegner etablerede demokratier, endnu ikke er slået igennem, højst i embryonal form. Som formuleret af Jiri Kabele er

*”this provisional situation characterized by a rich dynamic of social problems, together with an unbalanced and changing distribution of gains and losses. The resulting conflicts become- in successful cases- part of the universe myth. In this universe of myth these conflicts are seen as a series of crises/tests, which push the society indirectly from the old order to the new. This originally open transition comes to a close when the participants cease to see the current events as provisional”*³⁹.

Jiri Kabele talte også om ”the universe of myth” og om ”mythical framework” og ”the world of narratives”. Den ny samfundsmæssige bevidsthed var ikke socialt forankret, hvad den indledende periodes omskiftelige situation ikke gjorde muligt. Gårsdagens undergravende virksomhed blev med ét dagens lov og ret og gårsdagens forrædere, dvs. dissidenterne, dagens helte. Men mange borgere savnede svar på centrale spørgsmål som: hvem er vore venner, og hvem vore fjender? og: hvem er ”vi”? Og hvad er vores fælles interesser? (Elster m.fl., 1998:248). Som sagt af Veronika Lopourova var den indledende periode mærket af *usikkerhed* og yderst uklare grænser mellem privat og offentligt og dertil normativt kaos og udbredt klientelisme og korrupsion, hvor det

³⁶ På polsk: ”przypieszenie”.

³⁷ Kazimierz Z. Poznanski, ”The Morals of Transition”, i Antohi og Tismaneanu, 1999:226.

³⁸ Fremført af Leszek Balcerowicz, ”Understanding Postcommunist Transitions”, *Journal of Democracy* vol.5, no.4, October 1994. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have Been Sent to A Gentleman in Warsaw* (Time Books, Random House, 1990). Her lanceredes den ”realistiske” tese om forfatningsreformer, som det tager seks måneder at få udarbejdet, efterfulgt af økonomiske reformer, der tager seks år. og endelig, som den sværeste opgave, at få skabt et funktionelt civilt samfund, det tager 60 år eller ti gange længere.

³⁹ ”Transitional anomie”, se Jiri Kabele i: ”A General Interpretation of Transition in the Czech Republic (1989-1993)” *Czech Sociological Review*, Vol. VII, no.1, Spring 1999:3-21.

uformelle system nærmest erobrede det officielle system og systemverdenen⁴⁰. *Artur Laska* (Laska, 2011:289) peger på det udbredte kaos, rådvildhed, normativ anomi og ikke-funktionelle samspil mellem nyt og gammelt institutionelt, hvilket betød, at det gamle system umiddelbart kunne forekomme mere retfærdigt. Kort sagt, for at bruge *George Schöpflins* formulering, var perioden mærket af svage institutioner, lav tillid, høj atomisering, trang til at ideologisere alt samt udbredt modstand mod partipolitik i det hele taget, udtrykt i fænomenerne anti-politik og ”non-politics”⁴¹.

Det nye system var præget af tre modsatrettede logikker, det gamle systems, overgangssystemets og det nye systems. De gamle regler havde mistet deres legitimitet og blev kun sjældent fulgt i praksis, og de nye var enten slet ikke skabt eller i hvert fald endnu ikke respekteret. Borgernes krav blev stadig i vid udstrækning rettet mod staten præget af det, Edmund Wnuk-Lipinski meget præcist kaldte ”de stigende forventningers syndrom” (Wnuk-Lipinski, i Jarosz (ed.), 2005:87). De høje forventninger lod sig imidlertid ikke indfri i den ny og meget anderledes postkommunistiske virkelighed.

De nye neoliberale projekter og diskurser blev hurtigt udfordret af neo-traditionalistiske og post-kommunistiske. De neo-traditionalistiske diskurser var godt nok i ordlyden anti-kommunistiske, men havde, som vi skal se, tydelige anti-liberale islæt i form af kollektivism, egalitarisme, patriotisme, moraløkonomi, krav om selvstyre på virksomhederne og mere fagforeningsindflydelse.

Alt dette viste sig ved

- at den gamle orden var opløst, men med forskellig styrke og hastighed
- at handlinger der under den gamle orden blev udført hemmeligt, nu blev åbenlyse
- at der ikke var oprettet legitime institutioner
- at også lokalt forankrede strukturer brød sammen
- og at dele af den gamle orden kunne leve videre på grund af det institutionelle vakuum

På flere områder var den nye regimeform i konflikt med idealerne om demokrati og fri markedsøkonomi. De nye adfærdsregler kunne meget let blive et skjold for gamle vaner, korrupsion, klientelisme og en fastholdelse af spontant skabte ad hoc regler. Misbrug af nye regler var på i den indledende fase meget udbredt. Emner med tilknytning til fortiden, til kultur, etik og moral, mindretalsrettigheder, autoritær versus liberal politik, lov og orden og i stigende grad også sociale og økonomiske spørgsmål kom til at bestemme den politiske dagsorden. Den nye orden kom i

⁴⁰ Veronika Lopourova, ”Koncept kurupce v ceskem transformacnim kontextu”, *Politologický Casopis*, Brno, Rocnik XI, 4, 2004:364-367.

⁴¹ George Schöpflin, ”Hungary and its Neighbours”, *Chaillot Paper* 7, May 1993:16.

miskredit hos mange borgere på grund af utilstrækkelig gennemførelse af love og regler og yderst uklare forestillinger om indretningen af den nye samfundsmæssige orden og ikke mindst de forandringer, der var en logisk følge heraf. De politiske eliter og de politiske partier skulle løse det uløselige problem at forene diskontinuitet med kontinuitet og samtidig etablere en stabil og varig orden.

På det indledende tidspunkt blev der heller ikke lagt stor vægt på detaljerede og klart formulerede programmer, for den antikommunistiske opposition havde forud forkastet stort alle storstilede utopiske sociale projekter og foretrak i stedet det allerede afprøvede. I det gamle system havde der været begrænsede muligheder for at føre interessebaseret politik, og det tog sin tid til at overgå hertil. Som anført af *Bohdan Szklarski* (Szklarski, 1997) var det ny system umiddelbart åbent for interesseartikulation, men det politiske liv var uberegneligt og de politiske institutioner uigennemskuelige og ustabile. ”Alle gav udtryk for alles interesser”; det kom til *total artikulation* og meget ofte i aggressive former og med det eneste formål at bekæmpe og udslette modstanderne.

”Skibet ombygges mens det endnu sejlede i åbent hav”, da de nye regler og normer var både uklare, flydende og under stadig forandring (Elster mfl., 1999:27,29). Folk blev mobiliseret uden at kende målet. Fællesskabet mellem intellektuelle og arbejdere forsvandt, hvis et sådant eksisterede overhovedet. Solidaritet blev erstattet af kortsigtede overlevelsesstrategier og udbredt klientelisme, og den gamle ”Vi-Dem” diskurs erstattet af diskursen ”Jeg selv”. De institutioner og den politiske kultur, der skal værne om demokratiet, var ikke skabt endnu. Satsningen på kortsigtede overlevelsesstrategier svækkede politik- og programudviklingen og oprettelsen af bæredygtige politiske partier.

De fleste borgere havde faktisk lettere ved at manøvrere i det gamle mangelsamfund med udbredt andenøkonomi end i et system med markedsøkonomi, lav efterspørgsel og høj konkurrence fra udlandet (Wnuk-Lipinski, 2003:279). Det gamle system kendte borgerne jo godt. Det betød, at forandringer på makroplan i uventet grad var ledsaget af kontinuitet på mikroplan (Elster m.fl., 1999:26). Iflg. *Edmund Mokrzycki* handlede de nye ikke-kommunistiske ledere deres ud fra for optimistiske, ahistoriske, ja næsten deterministiske antagelser om overgangen fra plan til marked og konsolideringen af demokratiet og forfaldt derfor i virkeligheden til samme forsimplede holistiske radikale konstruktioner og utopier og en naiv tro på en ny harmoniske og naturlige orden, som før 1989 i så høj grad havde karakteriseret de officielle marxistisk-leninistiske slogans og analyser⁴².

Det nye post-kommunistiske system byggede i de første år ikke på præcise og erkendte gruppeinteresser og skillelinjer, og partierne havde derfor ikke tætte koblinger til bestemte vælgergrupper. De nye partier var domineret af intellektuelle med forkærlighed for abstrakt, diskursiv og kompleks argumentation. Lige efter 1989 fremstod således en unik post-kommunistisk ”*non-party*” pluralisme (Thomas, 1999). Institutionaliseringsen fandt sted i et systemisk vakuum, uden noget stærkt demokratisk fundament og med stor handlefrihed for de nye eliter og under, hvad

⁴² Edmund Mokrzycki, ”Kapitalizm Oswojony”, *Gazeta Wyborcza* 11.-12. August 2001:10.

tjekken *Peter Mertlik* rammende betegnede som skyggeinstitutionalisering eller ”shadow institutionalisation”⁴³. De demokratiske institutioner, fx partier og parlamenter, var ikke rodfæstede.

Polens *Leszek Balcerowicz* hørte til dem, der gentagne gange understregede betydningen af reformer-teams, som er i stand til at bestemme selve retningen i de økonomiske transformationer, uden dog derved at negligere den historiske arv og det omgivne miljø⁴⁴. Jo mere kriseramt ekstraordinær politik, desto større rolle får enkeltpersoner. Takket være teoretisk og praktisk ballast og brug af erfaringer fra andre lande kunne de nødvendige reformer iflg. Balcerowicz bringes på rette spor. Gennem sin understregning af lederskab og policy-indhold afviste Balcerowicz simple og mekaniske fortolkninger af forholdet mellem strukturelle faktorer og politiske "outcomes", men hans konklusioner om overgangen fra plan til marked kom uundgåeligt til at lide under voluntaristisk bias. Balcerowicz og liberale reformerteams måtte kæmpe hårdt med kirken og Solidaritet-traditionen, begge antikommunistiske men på ingen måde særlig pro-marked indstillede.

Sammenholdet blandt dissidenterne ophørte hurtigt efter sejren over det gamle system. Solidaritet blev således opdelt i post-Solidaritet centrum-venstre, groft sagt i tilhængere af Tadeusz Mazowiecki, der ønskede en moderat linje, og post-Solidaritet højre, tilhængere af Walesa, der ønskede kampen mod det gamle system optrappet. Også Borgerforum i Tjekkiet og Bevægelsen mod Vold i Slovakiet og Folkefronterne i de baltiske lande blev opdelt i nye politiske partier. Hensigtsmæssige mekanismer til sikring af ligevægt mellem institutionalisering fra oven og mobilisering fra neden var hårdt savnet, hvilket bidrog til at gøre den politiske proces og slutresultatet usikre⁴⁵.

Selvbegrænsningen skyldtes, at oppositionen *behøvede tid* for at forberede sig til overtagelse af regeringsansvaret, men selvbegrænsningen forsvandt allerede før afholdelsen af de første frie valg. De (eks)kommunistiske partier fremstod isoleret og stort set uden koalitionspotentialer. Flere kommunistiske ministre sluttede sig snart til de nye ikke-kommunistiske partier. I Rumænien, Bulgarien og Albanien, der før 1989 havde haft patrimoniale eller sultanistiske regimeformer, lykkedes det for de (eks)kommunistiske partier at fastholde initiativet længe p.g.a. for svage modeller.

Tjekkerne havde i udgangssituationen aldrig rigtigt forstået de polske strejker og oprør og var stolte over deres egen fredelige fløjlsrevolution. Den ideale politiker var for mange tjekker den velformulerede teknokrat, der som fx Václav Klaus lovede vælgerne praktiske jordnære løsninger, hvor vælgeren kunne gå hjem og sove trygt. Religionen spillede slet ikke samme rolle i Tjekkiet som i fx Polen. Polakkerne så ikke den ideelle politiker som den kølige rationelt tænkende specialist

⁴³ Peter Mertlik, 1993, ”Institutional Change: Some Czech Lessons: EAEPE 1993 Conference on ”The Economy of the Future: Ecology, Technology, Institutions”. Palace of Congress, Barcelona, Catalonia, Spain, 29-30 October.

⁴⁴ Leszek Balcerowicz, "Teoria i rzeczywistosc", *Wprost*, 3.januar 1999:40. Balcerowicz' grundsynspunkt støttes af Petr Kopecký og Cas Mudde i, ”Explaining Different Paths of Democratization: The Czech and Slovak Republics”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 16, No.3, September 2000:63-84.

⁴⁵ Påpeget af Witold Morawski i bogen *Zmiana Instytucjonalna* (1998), Warszawa:Wydawnictwo Naukowe PWN SA:52.

af Klaus-typen. Tværtimod var Leszek Balcerowicz upopulær hos flertallet af polakker. Katolicisme var for mange polakker et spørgsmål om *både* privat tro og offentlige manifestationer rettet mod myndighederne, og for de fleste polakker havde Solidaritet været et symbol på både individuel stræben og politiske aspirationer. Den politiske stræben var koblet til den kirkelige lære og kirkens moralbegreber og blev ofte udtrykt i form af løfter om at forbedre eller frelse verden⁴⁶. Som vi skal se, var denne indstilling ikke nødvendigvis fremmede for den videre konsolidering af demokratiet.

Den indledende periodes politiske mobilisering gav sig kun sjældent udslag i høj valgdeltagelse og højt partimedlemskab. I Bulgarien, Ungarn og Polen var valgdeltagelsen ved de første frie valg nede på omkring 50-60 pct., i Rumænien og Tjekkoslaviet væsentlig højere. De kommunistiske efterfølgerpartier overvurderede egen styrke, hvilket fx kom til udtryk ved, at de nye valgordninger typisk blev vedtaget ud fra forventning om valgsejr og favoriserede derfor de store partier. De politiske partier opstod i langt de fleste tilfælde spontant og kaotisk, hvilket gav helt ukendte kandidater gode muligheder for at blive valgt. I flere lande fortsatte de politiske protester og nu meget ofte rettet mod kommunisternes privilegier, fx deres ejendomme og formuer erhvervet i perioden før 1989.

Václav Havel om sit land få år efter kommunismens fald:

”In a situation where one system has collapsed and a new one does not yet exist, many people feel empty and frustrated. This condition is fertile ground for radicalism of all kinds, for the hunt for scapegoats, and for the need to hide behind anonymity of a group, be it socially or ethnically based. It encourages hatred of the world, self-affirmation at all costs, the feeling that everything is now permitted and for the unparalleled flourishing of selfishness that goes along with it. It gives rise to the search for a common and easily identifiable enemy, to political extremism, to the most primitive cult of consumerism, to a carpetbagging morality, stimulated by the historically unprecedented restructuring of property relations, and so on and so on. Thanks to its former democratic traditions and to its unique intellectual and spiritual climate, the Czech Republic, the westernmost of the post-Communist countries, is relatively well off in this regard, compared with some of the other countries in the region. Nevertheless we too are going through the same great transformation that all the post-Communist countries are and we can therefore talk about it with the authority of insiders”.

Fra tale holdt af Havel på George Washington University i Washington DC (“The New York Review of Books” 22.april 1993, artiklen bragt i “The Post-Communist Nightmare” 27. maj 1993).

De nye politiske aktører skulle kort sagt i den ekstraordinære fase træffe vidtrækkende beslutninger under høj usikkerhed og tidspres. Det var af indlysende grunde vanskeligt at forudse, hvor store

⁴⁶ Analyseret på spændende vis af Tim Snyder, ”Aksamitna obojetnosc”, *Gazeta Srodkowoeuropejska*, tillæg til *Gazeta Wyborcza* 28.10. 1999:1.

sociale ofre befolkningerne ville acceptere. Den politiske kapital skulle vise sig mindre end antaget. Med ustabile institutioner og nye politiske aktører og under økonomisk kaos var det svært klart at definere egne præferencer og interesser og skabe fælles og identificerbare kollektive identiteter. De fleste borgere handlede for det meste ud fra kortsigtede overlevelsesstrategier og også yderst uklare forestillinger om selve indretningen af det nye samfund og den nye sociale kontekst. Anthony Downs' teser (Downs, 1957) om rational partikonkurrence og rationelle vælgere og partiernes søgen mod den gennemsnitlige ("median") vælger var ikke brugbare, i hvert fald ikke for de første års vedkommende⁴⁷. De sociale koblinger mellem partier og vælgere har aldrig været stabile, men undersøgelser peger dog ikke entydigt i retning af, at de sociale koblinger over hele perioden har været svagere end i flere vestlige lande. Her har antallet af kernevælgere som bekendt også været faldende⁴⁸.

På grund af de krydsende interesser og identiteter fandtes i den første ekstraordinære fase ingen bestemt "order of conflict" på partiplan. De nye politiske ledere var i den ekstraordinære situation i stand til selvstændigt at præge den politiske dagsorden, agere politiske entreprenører og bedrive "political and institutional crafting". Fænomenet total artikulation var iøjnefaldende, ligeså tilbøjeligheden hos de politiske partier til at betragte politiske modstandere som fjender og se det politiske spil som et nulsum-spil, nærmest som en kamp på liv og død. For den indledende periode kan der også tales om en ekstraordinær økonomi, for så vidt som de mekanismer, der gør sig gældende i etablerede og funktionelle markedsøkonomier, højst kun eksisterede i embryonal form.

I begyndelsen var det også svært at nå til enighed om indførelse af nye forfatninger og ad den vej få fastlagt de nye spilleregler for demokrati. Polen fik en ny forfatning i 1996 efter i tre år at være blevet regeret ud fra en midlertidig "lille forfatning". På det punkt gik det hurtigere i Ungarn og Tjekkiet. Problemet var, at de nye forfatninger var uklart formulerede og derfor genstand for fortolkning. Tjekkioslovakiet var nærmest handlingslammet på grund af uenighed om føderationens form og den dobbelte majoritet, som gav Slovakiet et reelt lovgivningsveto i parlamentet. Tjekkioslovakiet havde i de første år heller ikke føderale, landsdækkende partier med særlig stor gennemslagskraft. Først med delingen fra 1993 blev den ny samfundsmæssige orden mere rodfæstet og forudsigelig.

Overgang til ordinær politik

Det har været diskuteret, hvor længe den kaotiske fase med "transition anomi" og ekstraordinær politik præcist varede ved. I Centraleuropa var den ekstraordinære periode relativt kort, måske et

⁴⁷ Downs' version (Downs, 1957) af partikonkurrence forudsagde, at partierne er i stand til at svare på den sociale kontekst, i hvilken de opererer, og det var ikke tilfældet i de nye demokratier. Vælgermarkedets logik får partierne til at placere sig selv på den mest hensigtsmæssige plads i det politiske spektrum. Hvor denne plads er, afhænger af hvor på dette spektrum vælgerne er fordelt, og hvorvidt andre partier handler rationelt ved indplaceringen af sig selv på det politiske spektrum.

⁴⁸ Radoslaw Markowski mener ud fra vælgerundersøgelser, at de sociale koblinger mellem partier og vælgere har været mindst lige så stor i Polen som i flere vesteuropæiske lande, se fx hans indlæg herom i Frentzel-Zagórska and Wasilewski, 2000:65-89.

halvt til et helt år⁴⁹. Årene derefter bar præg af overgang til mere normal og ordinær politik og økonomi med en søgen efter en sikker, varig og forudsigelig tilstand. Den nye fase var mere *policy* orienteret, idet opgøret med det gamle system var et overstået kapitel. Den økonomiske nedgang var ret hurtigt ovre for de centraleuropæiske landes vedkommende, men vejen op af ”tårenes dal” kom til at vare længere end forventet. I denne mere ordinære fase kunne regeringerne bedre end før vove at satse på at skabe velstand og modernisering og ikke blot på stabilisering. Økonomierne blev som i begyndelsen båret oppe af de lave lønninger og freden på arbejdsmarkedet. Det betød, at modernisering og ”catching up” med Vest-Europa blev nedprioriteret eller i hvert fald udskudt i tid.

I takt med overgangen til ordinær politik, i Kabele’s formulering kaldt ”normalisation of the new order”, skulle den nye politiske identitet gerne blive mere rodfæstet. Eller sagt med *Jan Szomburgs* ord, var transformationens etos, forstået som selve overvindelsen af det gamle system, afsluttet, og tiden var kommet, hvor den politiske kamp i langt større udstrækning kunne tage afsæt i *interesser*⁵⁰.

Den gamle ”Vi versus Dem” distinktion blev først erstattet af individualisme (diskursen ”Jeg”), dvs. en kamp om at sikre sig selv den bedst mulige position i det nye system. Kategorien ”Jeg” var en følge af den første periodes dominerende neoliberale diskurs, men i takt med at overgangen til ordinær politik ikke længere enerådende. Fænomenet ”Jeg” afspejlede en mere rationel-utilitaristisk adfærd og en ensidig satsning på fysisk overlevelse og opgang. Kombinationen ”Jeg og Vi” blev snart styrket, for så vidt som den enkelte borger efterhånden blev i stand til at artikulere interesser *i fællesskab* med andre (Morawski, 1998:156 ff.). Kort sagt fortrængte ”homo oeconomicus” den gamle ”homo sovieticus”. Den politiske scene kunne under de nye forhold være præget af destruktiv rivalisering til skade for helheden og det langsigtede perspektiv. Og efter at sejren var vundet, var sammenholdet fra kampen mod en fælles fjende under alle omstændigheder et afsluttet kapitel.

Med mere ordinær økonomi fik meso-planet og mikro-planet, dvs. interesseplanet og virksomhedsplanet, større betydning. Usikkerheden var nu mindre, men tilskyndelsen til korrupsion og klientelisme ophørte ikke hermed. Fra midten af 1990’erne fik EU-tilpasningen større betydning, hvilket tvang regeringerne til at skabe mere lovgivningsmæssig orden og forudsigelighed og overtage EU’s regelsæt⁵¹. EU-medlemskabet blev ikke kun set som et offentligt gode, men også som en offentlig *nødvendighed*, dvs. et ”valens issue” (Innes, 2002:90). EU-medlemskabet blev betragtet

⁴⁹ Understreget af professor Edmund Mokrzycki under et interview af undertegnede den 19.10. 1999 i Warszawa.

⁵⁰ Jan Szomburg, ”Koniec etosu transformacji- czas gry interesów”, *Rzeczpospolita* 8.11. 1993, s. 3. Emnet behandles også af den franske politolog Jacques Rupnik i et interview til *Lidove Noviny* 31.12. 1991:11 (”Prvni krize demokracie”).

⁵¹ Attila Ágh gør sig her følgende antagelser om modernisering: ”Modernization as evolutionary change means continuous adaption and innovation within the given polity, whereas systemic change means that polity fundamentally: Democratization embraces the *political* dimension and modernization the *policy* dimension of social change. Modernization is much more practice-orientated, ”earth-bound” and closely connected to the concrete social sciences, unlike the theories of systemic change which are conceived and perceived in the spirit of an ideological discourse. Administrative-institutional modernization is especially high on the political agenda for all ECE countries in the 1990s (Ágh, 1998: 213).

som givet, og de politiske diskussioner kom derfor mest til at dreje sig om, hvorvidt den siddende regering eller oppositionen er bedst til at indfri det fælles mål og sikre gode optagelsesbetingelser

Den politiske demobilisering og modviljen mod politik var også iøjnefaldende under overgangen til mere ordinær politik, hvilket ikke alene skyldtes arven fra det gamle system, men i høj grad økonomisk nedgang, udbredt skuffelse over de nye politiske leders politiske stil og mangel på evne til at kommunikere. Den moralske panik, fraværet af tillid og påstandene som at ”alle stjæler, at alle er agenter og forbrydere, at læger stjæler og advokater snyder” havde rigtig godt fat⁵². Meningsmålinger gennemført sidst i 1990’erne i Tjekkiet og Slovakiet viste, at 80 pct. af tjekkerne og slovakkerne stadig var af den opfattelse, at partiernes interesse i vælgerne var begrænset til valgene. (Innes, 2001:208). Det synspunkt, at de politiske partier betragter staten som deres egen ejendom, har over årene været udbredt, og det har ikke ændret sig ret meget i takt med overgangen til mere ordinær politik. Den logiske følge var støt faldende valgdeltagelse, hvilket mest blev manifesteret i forbindelse med EU-parlamentsvalgene, men heller ikke de nationale valg slap fri.

I den første periode stod de *politiske* systemforandringer øverst på dagsordenen, men med overgang til ordinær politik kom *socioøkonomiske* transformationer mere i fokus. Spørgsmålet var, hvor længe tålmodigheden i befolkningerne ville vare. De nye demokratier kom på samme tid til at stå over for to samtidige og yderst vanskelige udfordringer, *globalisering* og *europæisering*. Under de kaotiske forhold omkring de gamle systemers fald havde det desuden været svært, for ikke at sige umuligt, at kompensere for lav politisk indflydelse gennem flere engagementer i den private sektor, men det ændrede sig med overgangen til mere ordinær politik, hvor spillereglerne er mere klare. Men mange havde stadig svært ved at se meningen med politisk deltagelse, fx at stemme ved valg.

Under ordinære forhold får *de institutionelle strukturer* større betydning end blot ”politisk entrepreneurship og ”political crafting” (Innes, 2001:112). Overparlamentarisering, parti’isme og ”overparticipation” og ”government overload” blev noget mindre iøjnefaldende i takt med mindre lovbyrde, højere partiinstitutionalisering og vækst i antallet af post-kommunistiske interesseorganisationer. Post-kommunistiske interessegrupper kom med tiden til at udføre interesseartikulation i Easton’ske forstand, og kollektive identiteter og fælles *interesser* fortrængte i nogen grad den første faser udbredte individualisme og kortsigtede overlevelsestrategier.

Det provisoriske arrangement og usikkerheden fra den indledende periode blev efterhånden svækket og skulle i takt med overgangen til ordinær politik gerne helt forsvinde. Den indledende periodes utopiske befrielses-scenarium skulle erstattes af et konkret utopi med klare synspunkter på overgangen til det nye system og indholdet i den ny og mere varige samfundsmæssige orden. Den ekstraordinære fase forsvinder dog først i det øjeblik, de samfundsmæssige strukturer og institutioner ikke længere ses som blot midlertidige. Sker det ikke forholdsvis hurtigt, opstår der fare for, hvad Kabele kalder ”chronic state of crisis” og destruktiv ”world of narratives”, kort sagt samfundsmæssig hybridisering og i værste fald en varig forstening af det nye post-kommunistiske

⁵²Interview med Piotr Sztomka i *Gazeta Wyborcza* 1.2.december 2007:20, Nie ufaj nikomy”.

system (se figur 1). Vigtige institutioner som partier, banker, skatteinddrivning og andre kontrollerende institutioner kunne således stadig udgøre tomme skaller og derfor virke mangelfuldt.

Normaliseringen af den ny samfundsmæssige orden gav sig snart udslag i demobilisering og sejre for post-kommunistiske partier. Stabilitet og konsolidering var ikke nogen selvfølge. Sejrene for postkommunisterne få år efter 1989 var et udtryk for demokratisk konsolidering i den forstand, at ”two turn over testen”, det fredelige skift på regeringsposterne, var bestået. Den kommunistiske fortid spillede i det hele taget ikke samme vigtige rolle som lige omkring 1989. I stedet fik programudviklingen og policy-formuleringen større betydning. Kort sagt, anti-kommunisme og anti-politik var ikke, som tidligere, afgørende for vælgerne, for vælgerne efterspurgte i stigende grad partier med ordnede ledelsesforhold og klare politiske budskaber og ikke mindst evne hos partierne til at skabe politiske resultater. Med andre ord stemte flere vælgere rationelt og strategisk ved valgene. Vælgervandringerne kunne være høje, men stemmespillet blev mindre (Dawisha og Deets, 2006).

Som fremført af *Zdenek Mlynar*, en af veteranerne fra Prag-foråret i 1968, hvilede den neoliberale diskurs ikke på noget stærkt socialt fundament⁵³. Højst en tredjedel af befolkningen, måske færre, fik fordele økonomisk, og befandt sig på ”øer af modernitet”. Omkring to tredjedele af befolkningerne tabte på transitionen, frem for alt gjaldt det de ansatte inden for sundhedssektoren og uddannelsessektoren. Det nyliberale førte sig stærkt frem på eliteplan, men de kunne ved valgene ikke engang føle sig sikre på støtte blandt private erhvervsdrivende og ansatte i den private finanssektor. Selv folk med erhvervs erfaring og med solide forbindelser til verdensmarkedet vendte de liberale partier ryggen. En stabiliserende og systemopretholdende middelklasse havde ikke eksisteret i de 40 år med planøkonomi, og det tog længere tid end forventet at få den (re)etableret.

I takt med overgangen til mere ordinær politik fik også tilslutningen til socialdemokratiske tanker om velfærdsstaten og regulering større tilslutning. Den *faktiske* tilstand blev ikke den liberale kapitalisme som i vestlige lande, men snarere en særlig østeuropæisk fattigkapitalisme. Der var skabt en særlig østeuropæisk sti-afhængighed, en elitepræget politik og transition og social og politisk apati⁵⁴. I Tjekkiet blev den tilstand meget rammende kaldt ”fløjlsagtig ligegyldighed” og ”fløjlsagtig frustration”. Undersøgelser, gennemført i Polen i 1991, blot to år efter murens fald, afslørede således, at 91 pct. af befolkningen ikke havde deltaget i ét eneste politisk møde inden for de første to år efter det gamle systems undergang i 1989 (Bryant og Mokrzycki (eds.), 1994:28).

Utopien om at ”markedet klarer alt” mistede således meget af sin oprindelige kraft. De forskellige hensyn, effektivitet, solidaritet og retfærdighed, lod sig ikke umiddelbart forene. Mod-utopier blev i de mere negative varianter udtrykt i anti-politik, populisme, politisk apati og nationalisme, måske en retrospektiv utopi med forherligelse af fortiden. Den retrospektive utopi kan ses som en protest mod den post-kommunistiske *nutid*. Men den diffuse tilslutning til demokratiet forblev trods alt høj.

⁵³ Zdenek Mlynar, ”Kdo potrebuje ”druhou revoluci?””, *Rudé Právo* 27.11. 1991: 1-2.

Med overgangen til ordinær politik var opgøret med det gamle system ikke længere afgørende for de fleste vælgere. Hvor den indledende fase var kendetegnet ved ”fierce decommunisation”, kom det fra midten af 1990’erne til en forskydning i vælgerinteresserne over mod socioøkonomiske emner så som fx modernisering, ”catching up” økonomisk med Vesten og forberedelse af EU-medlemskab.

Troen på hurtige forandringer og krisefri overgang til demokrati og markedsøkonomi blev erstattet af pessimisme og manglende på tro på tredje veje. Befolkningerne fik trods alt et mere *realistisk* billede af de muligheder, der faktisk forelå, og, nok så vigtigt, et mere realistisk billede af Vesten og EU. Deltagelsen blev desuden forskudt bort fra den politiske til den økonomiske sfære. Millioner af mennesker tog del i masseprivatiseringerne eller oprettede egne virksomheder. Men utilfredsheden med de økonomiske og politiske forhold var stadig meget høj og ofte endda stigende. Blot det *ikke* at have haft del i magten kunne derfor være en stor fordel for et parti på valgdagen. I 2006-2007 blev talt om en ny anden frustrationsbølge og en post-EU-medlemskabskrise, og den sociale nedtur under finanskrisen fra efteråret 2008 skabte blot endnu flere problemer. Det var svært, for ikke at sige helt umuligt, på én og samme tid at tilfredsstille de finansielle markeder og vælgerflertallene.

Som sagt fik politiske partier under ordinær politik et mindre udtalt embryonalt præg, men det kneb stadig med medlemstilgangen og opbakningen. Post-kommunistiske interessegrupper blev samtidig stærkere organiseret og bedre i stand til at blokere privatiseringer og sociale nedskæringer. Men var overgangen til mere ordinær politik var *ikke nødvendigvis* ensbetydende med sociale og økonomiske fremskridt, dvs. bedre ”performance”, og dermed, som ønsket, konsolidering af demokratiet.

III. KONSOLIDERING ELLER ”SOMETHING ELSE”?

I det følgende vil jeg først diskutere konsolideringsbegrebet og i den forbindelse gennemgå de forskellige definitioner. Dernæst ses nærmere på de forskellige typer af ikke-demokratiske regimer, ligesom særskilte emner tages op, herunder de politiske partier, demokrati og marked, EU-aspektet og overgang til ”noget andet” (”something else”) end konsolideret demokrati, fx et hybridregime. Til sidst i afsnittet følger landeeksempler. Flere af de nævnte emner behandles særskilt i del II og I.

Analyser af forandringerne i Central- og Østeuropa siden 1989 har naturligt nok lagt stor vægt på netop konsolidering af demokratiet. Nogle lande, fx Tjekkoslaviet i mellemkrigsperioden, havde tidligere erfaringer med demokrati. Flere central- og østeuropæiske lande havde således allerede før 1945 overskredet flere af tærsklerne for ”mass politics” i Stein Rokkan’s forstand, legitimitetstærsklen, inkorporeringstærsklen, repræsentationstærsklen og tærsklen for overtagelse af den udøvende magt, men den demokratiske proces blev afbrudt i 1930’erne og senere, efter krigen, med de kommunistiske magtovertagelser (Hlousek, Kopecek (eds), 2004). I perioden fra 1948 og frem til 1989 har der på skift været lagt fokus på totalitarisme og, efter Stalins død, ikke-demokratiske regimer af den post-totalitære type. Som beskrevet af *Artur Laska* (Laska, 2011:5) har de store politiske gennembrud, det være sig lige efter 2. verdenskrig og efter året 1989, været kendetegnet ved visionerne om en ny og anderledes og frem for alt mere *retfærdig* samfundsorden.

Efter 1989 kom begreberne transition og konsolidering derfor i fokus, men de to begreber blev ikke altid brugt ensartet. Transition er bedst at betragte som selve bruddet med det gamle system og tiden lige efter, dvs. perioden frem til afholdelse af frie og fair valg (”founding elections”). Senere, i konsolideringsfasen, følger så overgang til markedsøkonomi, større inddragelse af borgerne og sikring af grundlæggende frihedsrettigheder, med andre ord demokrati i maksimalistiske eller minimalistiske varianter (Linz og Stepan, 1996, og Plasser, Ulram, Waldrau, 1998:8 samt Kubin, 2002:36).

Men hvad forstås der ved ”transition”? Ungareren Atilla Ágh, ser demokratisk *transition* som

”the mixture of two systems in a creative chaos, with a complicated and painful process of democratic institutionalisation and socio-economic transformation” og demokratisk *konsolidering* som ”the coherent emergence of the new system in all social sub-systems, with the establishment of a democratic political culture- ”the invention of democratic traditions” (Ágh, 1998:17).

Transition og konsolidering betragter Ágh som komplekse samfundsmæssige processer med institutionalisering, social integration, deltagelse og en ny og mere demokratisk politisk kultur efter 40 års stalinisme, neostalinisme og realsocialisme. Bevæger systemerne sig bort fra den gamle tilstand, men ikke over mod mere demokrati og markedsøkonomi, kan vi tale om ”transformation” og overgang til ”something else”, måske får vi at gøre med gråzone - eller hybridregimer (se figur 1).

Årene efter 1989 kan iflg. *Lubomir Kopecek* (Kopecek, 2006:299) studeres på flere niveauer:

- det forfatningsmæssige niveau i den brede betydning, hvor nye spilleregler bringes på plads
- de politiske partier og interessegrupper
- de uformelle politiske aktører, fx hæren, virksomheder, oligarker etc.
- og civilsamfundsniveauet, hvor især politisk kultur er i fokus

Juan Linz og Alfred Stepan (Linz og Stepan, 1996) mener, at fem forskellige tæt forbundne arenaer må inddrages for at bedømme, i hvilken grad demokratiet er afsluttet og konsolideret. Deres arenaer er

- et levende civilt samfund
- et relativt autonomt politisk samfund
- styre gennem lov ("rule by law")
- en tilstrækkelig stærk stat
- og et økonomisk samfund (dvs. *ikke blot* et kapitalistisk marked)

Demokratisk konsolidering kan med dette som udgangspunkt måles efter

- graden af politisk "accountability", at magthaverne står til regnskab for deres gerninger,
- graden "rule of law", herunder forekomsten af en demokratiunderstøttende retskultur,
- graden af kontrol med og begrænsning i korrupsionen
- samt efter kvaliteten i den statslige regulering og effektiviteten i regeringsudøvelsen.

Konsolidering er kort sagt en *mulighed*, men heller ikke mere end det. Demokratisk konsolidering forudsætter, ud over fremskridt på de enkelte arenaer, afklaring af udestående "stateness" og "nationbuilding" problemer. "Stateness" kan for det første måles institutionelt i form af mere eller

mindre vellykket oprettelse af parlamenter, centraladministrationer og domstole, for det andet identitetsmæssigt som holdninger til selve staten og for det tredje ud accepten af statens ydre grænser. Montevideo Konventionen fra 1936 stillede, for at tale om en stat, krav om en permanent befolkning, et afgrænset territorium, en funktionel regering samt tilstrækkelig styrke til at indgå aftaler med andre stater. Mange nye stater, og ikke alene på Balkan og i SNG-området, har kæmpet med alvorlige ”stateness” problemer. De har næsten alle været knyttet til historien, jævnfør Ungarns problemer med at acceptere de grænser, der blev trukket i forbindelse med Trianon-traktaten i 1920.

Juan J. Linz og Alfred Stepan (Linz og Stepan, 1996:3) tager deres udgangspunkt i definitioner af henholdsvis *afsluttede* demokratiske transitioner, også kaldt ”completed democratic transition”, og konsolideret demokrati. Stor vægt lægges på adfærdsmæssige, holdningsmæssige og konstitutionelle aspekter, der skal sikre at demokratiet bliver internaliseret og ”the only game in town”. I takt med konsolideringen skal demokratiet gerne blive en rutine og internaliseres socialt, institutionelt og psykologisk. Fraværet af tillid skal formindskes, især mellem eliter og befolkninger. Skal konsolideringen styrkes og med tiden rodfæstes, må den sociale dimension, respekten for menneskerettighederne, ligestillingen og informationsfriheden inddrages. *Mihaela Racovita* (Racovita, 2011) peger i overensstemmelse hermed på i 6 determinanter for det, hun betegner som effektivt demokrati, dvs. systemer med både høj demokratisk legitimitet og høj ”performance” legitimitet: politisk konkurrence, et bureaukrati med høj kvalitet, lav korruption, lov og orden, demokratisk ”accountabilitet” (at magthaverne står til regnskab) samt regeringsstabilitet. Som i Vest vil vi i Øst konstatere brud på de demokratiske spilleregler, hvilket taler for med *Andreas Schedler* at betragte konsolidering af demokratiet som en i princippet *uendelig* proces, en ”moving target”.

Schedler peger desuden på, at konsolidering er tvetydigt, idet begrebet savner en ”core meaning” og udgør et ”catch-all concept” og derfor er brugt forskelligt. Selv skelner han mellem henholdsvis autoritære regimer, semi-demokratiske elektorale demokratier, liberale demokratier og avancerede demokratier⁵⁵. Schedler hævder, at for mange iagttagere glemmer at tage i betragtning, at demokratisk transition og konsolidering har fundet sted under svære betingelser og høj institutionel usikkerhed. Han peger på det ønskelige i dialog og ”fredelig sameksistens” mellem de forskellige opfattelser af konsolidering - som et alternativ til fortsat begrebsmæssig uklarhed og forvirring.

Konsolidering har som transition en normativ og teleologisk kerne med indbygget tro på stadige fremskridt frem mod det avancerede demokrati og er også blevet kritiseret herfor. Demokratisering har en ”demand side”, hvad forventer befolkningerne, og en ”supply side”, hvad kan regimet levere til borgerne. Struktur-aktør debatten er også inddraget i forbindelse med studier af demokratisk konsolidering. Nogle vægter således historiske ”legacies” og ”pathdependencies” højest, andre lægger mere vægt på elitesammenhold og på politisk og ideologisk ”agency” og ”entrepreneurship”.

⁵⁵ Andreas Schedler, 1998, 2001

Transitologien er ofte og med god grund kritiseret for at præsentere en for statisk og a-teoretisk tilgang og for ikke at udvikle teorier, der forklarer, *om* og *hvorfor* konsolidering lykkes eller ikke lykkes (Clark, 2002:65). Det grundlæggende problem er måske i virkeligheden, at konklusionerne i så høj grad har bygget på erfaringerne fra Latinamerika, Sydeuropa og Centraleuropa. Derfor overses let de særlige forhold i lande, hvor den totalitære og autoritære arv fra fortiden er så tung, at det vil tage mindst en generation for at nå til konsoliderede regimer i den vestlige betydning. Betydningen af valghandlinger, det elektorale element, skal ikke overvurderes i lande, hvor systemet er (semi)autoritært, måske sultanistisk og præget af anarki, svag institutionalisering, personalisering af magten, ufuldstændige økonomiske reformer, stærke uformelle strukturer, klaner og netværk, begrænsninger i de civile samfunds muligheder samt store uløste "stateness" problemer. For sådanne regimer kan der måske bedst tales om "semi-autoritære styre i forfald" (Guliyev, 2005).

Den grundlæggende fejl kan være troen på, at selve omstyrningen af det gamle regime er nok, at der eksisterer en sammenhængende plan for etablering af den ny orden (Golinczak, 2010:351). Det umiddelbare mål efter de gamle systemers undergang var at sikre stabilitet og minimere faren for tilbageslag, sådan at demokrati og markedsøkonomi med tiden bliver "the only game in town". Men legitimitet opnås som sagt ikke *alene* gennem valg. De nye regimer måtte også sikre borgerne økonomiske og sociale goder, skabe sikkerhed og "rule of law", kort sagt bedre "performance". Den klassiske tese, at fattigdom er demokratiets modsætning, passer meget godt. Kun få år efter de demokratiske gennembrud fik "postkommunistiske" partier således uventet politisk comeback i flere af landene netop på grund af udbredt skuffelse over de aktuelle sociale og økonomiske forhold.

Der er kort sagt ikke garanti for, at transitionen lykkes. I hvert fald er overgangen kun sjældent lineær. *O'Donnell & Schmitter* peger rigtigt på, at transitioner ofte bevæger sig over til en tilstand af "something else", en usikker samfundsmæssig tilstand, et demokrati "med tillægsord" eller måske et nyt autoritært system (se figur 1)⁵⁶. For så vidt angår Latinamerika talte Guillermo O'Donnell og Philippe C. Schmitter (O'Donnell, Schmitter, 1986) om gråzone regimer, *democraturas*, der er tæt på det illiberale demokrati, og *dictablanda*, der er tæt på den liberaliserede autoritære regimeform (Diamond, 2004:24).

Hvis autoritære systemer sikrer borgerne økonomisk fremgang, stabilitet og social og fysisk sikkerhed, kort sagt høj "performance", kan de opnå høj legitimitet hos flertallet af befolkningen uanset indskrænkningerne i demokratiet, sådan som uafhængige meningsmålinger har dokumenteret i eksempelvis Rusland, Kina og Singapore (Doh Chull og Rollin F. Tusalem, i *Hærfiler* m.fl.2009:372).

Omvæltningerne i Central- og Østeuropa var i sin tid godt nok anti-kommunistiske, men derfor ikke nødvendigvis særlig demokratiske (Przeworski, 1992:5). Overgangen var kendetegnet ved især to typer konflikter, for det første mellem modstanderne og forsvarerne af det gamle regime, for det

⁵⁶ Guillermo O'Donnell & Philippe Schmitter (1986), *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore and London, John Hopkins University Press:3.

andet mellem forskellige nye ”proto-demokratiske aktører”. Kampen kom hurtigt til at stå mellem tidligere dissidenter, hvor målene typisk har været kortsigtede gående på at sikre sig selv de bedst mulige vilkår under det nyvundne demokrati, om nødvendigt på tidligere kampfællers bekostning⁵⁷.

Konsolidering er nært forbundet med *regime-overlevelse*, dvs. forebyggelse af tilbagefald til de gamle systemer eller nye former for autoritære systemer, med andre ord skulle der gerne hurtigt opnås ”negativ konsolidering”. Begrænsningerne i demokratiet er ofte sket med henvisning til behov for stabilisering. Demokratisering i form af ”pludselig åbning” er af mange forbundet med politisk og økonomisk kaos. (Semi)autoritære løsninger er derfor set som nødvendige i en periode.

Negativ konsolidering er, som nævnt af *Geoffrey Pridham*, forbundet med overvindelse af de rigtig mange uløste problemer i forbindelse med selve transformationen, herunder imødegåelse af trusler både inde og ude fra. Positiv konsolidering refererer modsætning hertil til de langsigtede forandringsprocesser, der går ud over de umiddelbare krav, og overgang hertil skal gerne finde sted hurtigt⁵⁸.

Vigtigt i den forbindelse er, hvornår det nye system passerer den ”kritiske masse”, og der således ikke længere er fare for tilbagefald. Sker det, fjernes én barriere, men uden at demokratiseringen nødvendigvis er særlig fremskreden. Forandringerne i Centraleuropa passerede hurtigt den kritiske masse og levede således op til den minimalistiske procedurale demokrati-definition, hvor demokrati betragtes som

*”a polity in which the formal and actual leaders are chosen through regular elections based on multiple candidacies and secret balloting with the right of all adult citizens to vote”*⁵⁹.

I denne minimalistiske variant er det således tilstrækkeligt at

”none of the major political actors ... consider that there is any alternative to democratic process to gain power, and that no political institution or group has a claim to veto the action of democratically elected decision makers” (Linz, 1991:158).

Den minimalistiske variant er blevet forbundet med Schumpeter’s demokrati-variant, hvorefter demokrati betragtes som en bestemt fremgangsmåde til at nå frem til politiske beslutninger. Vægten lægges her på den elektorale proces og konkurrencen mellem politiske eliter (Schumpeter, 1975), og de institutioner og procedurer der understøtter det konkurrencebaserede demokrati, forudsættes

⁵⁷ Adam Przeworski (1991), *Democracy and the Market*, Cambridge: Cambridge University Press:66.

⁵⁸ Se Geoffrey Pridham and Paul Lewis, "Introduction, Stabilizing fragile democracies and party system development", i Geoffrey Pridham and Paul Lewis (eds.), 1996:3.

⁵⁹ Karen Dawisha, "Electocracies and the Hobbesian Fishbowl of Postcommunist Politics", i Antohi og Tismaneanu 1999: 291.

at være at være på plads⁶⁰. Problemerne for demokratisk konsolidering bliver større, når vi bevæger os ud over selve procedurerne og rejser spørgsmål med tilknytning til demokratiets faktiske virkemåde⁶¹.

Som svar på spørgsmålet hvornår den demokratiske transition kan betragtes som afsluttet ("completed"), støtter Linz og Stepan sig til denne mere maksimalistiske substantive udlægning⁶²:

"A democratic transition is complete when sufficient agreement has been reached about political procedures to produce an elected government, when a government comes to power that is the direct result of a free and popular vote, when this government de facto has the authority to generate new policies, and when the executive, legislative and judicial power generated by the new democracy does not have to share power with other bodies de jure."

Demokratiet er således ikke blot konsolideret, når de politiske aktører holder sig til gældende regler, for reglerne skal også betragtes som legitime af de politiske aktører og størstedelen af befolkningen.

Det skal understreges, at demokratiets overlevelse ikke afhænger af ét bestemt subsystem, fx partisystemet, for demokrati kan være sikret mod tilbagefald til autoritære styreformer, også selv om partisystemet ikke er udviklet, og demokratiet kan godt bryde sammen, selv om partier og partisystemer er velinstitutionaliserede. Kort sagt, demokratiet kan have det skidt, *også* med stærke partier og partisystemer.

Alt dette rejser spørgsmål med relation til de forskellige *typer* af demokratiske regimeformer. *Wolfgang Merkel* stiller således "embedded democracy" over for "defective democracy" (Merkel, 2004). "Embedded democracy" opdeler han derefter i fem gensidigt forbundne delregimer: elektorale regimer, politiske rettigheder, borgerrettigheder, horisontal "accountability" samt effektiv magt til at styre. Og under "defective democracy" peger han på betydningen af fire "diminished subtypes": "Exclusive democracy", illiberal demokrati, delegativt demokrati samt, hvad han selv kalder "tutelary democracy".

Jon Elster, Claus Offe og *Ulrich K. Preuss* (Elster m.fl., 1998:4) tillægger i den forbindelse "institutional agency" og "transformative agency" stor betydning. Ikke blot, siger de, skal der skal være en *mulighed* for konsolidering; der skal også være *aktører* til at skabe de institutioner, der er nødvendige, sådan at der bliver skabt et robust samspil mellem vedtagne regler og fremgangsmåder for beslutningstagning. Konsolidering ses i dette perspektiv (Elster m.fl., 1998:247, 305) som

⁶⁰ Problematikken om konsolidering af demokratiet behandles på interessant vis af Petr Kopecký og Cas Mudde, "Explaining Different Paths of Democratization: The Czech and Slovak Republics", *Journal of Communist studies and Transition Politics*, No.3, September 2000:63-84.

⁶¹ Schneider og Schmitter, 2004:63. De rejser spørgsmål omkring hvorvidt partikonkurrencen er reel, om medieadgangen er lige, regeringsdannelsen foregår efter faste procedurer og lederne holdes ansvarlige for deres handlinger.

⁶² Bekræftet af bl.a. professor Edmund Mokrzycki i interview med forfatteren i 10. oktober 1999.

”a condition in which conflict is limited and contained within a framework of enforced and recognized rules”.

Perspektivet er i det tilfælde institutionelt og vægten lægges på samspillet mellem ”*legacies*”, dvs. arven fra fortiden, *institutionsopbygning*, fx oprettelsen af partier og parlamenter, og *beslutninger*, dvs. policy-aspektet. Konsolideringen kommer i fare, dersom kategoriske konflikter tager overhånd, i værste fald tager voldelige etniske konflikter over og fortrænger de socio-økonomiske skillelinjer.

Atilla Ágh stiller *ekstern* over for *intern* konsolidering, hvor ekstern konsolidering står for de politiske partiers kontakter og forbindelseslinjer på makro- og meso-niveauet, dvs. forholdet til andre partier og til de organiserede interesser i samfundet. Intern konsolidering dækker over institutionalisering *inden for* partierne, fx forbindelseslinjer mellem de forskellige centre for politisk beslutningstagen, især partiernes daglige ledelse, parlamentsgruppen og medlemsorganisationen (Ágh, 1998:110).

For så vidt angår erfaringerne fra de første år efter 1989 skelnede Atilla Ágh mellem følgende typer⁶³:

- *Det formalistiske demokrati*, hvor der ikke findes en modelite eller en organiseret institutionaliseret opposition. Det formalistiske demokrati kan måske bevæge sig i retning af stærkt superpræsidentielt styre. Parlamentsvalg har under formalistisk demokrati karakter af meningsmålinger og ikke meget andet, eftersom parlamentets beføjelser er meget begrænsede.
- *Det elitistiske demokrati* med høj konkurrence mellem politiske eliter, men med lav deltagelse.
- *Det parti'istiske demokrati* eller *partokratiet*, hvor de politiske partier, måske et enkelt parti, er stort set eneste betydningsfulde aktører. Magten koncentrerer omkring de politiske partier, uanset at disse ikke har ret mange medlemmer og heller ikke en særlig fast organisation. Under de forhold kan blive udviklet hegemonisk partistyre, dominerende ("predominant") partisystemer (Sartori, 1976:125 og 196) eller delegative demokratier, måske ligefrem (super)præsidentiale systemer (O'Donnell, 1994). Den politiske deltagelse vil være lav og det civile samfund marginaliseret.

Og endelig har vi det tyranniske *majoritetsstyre*, hvor det politiske flertal tilsidesætter mindretallets rettigheder, måske i form af et partokrati, et hegemonisk partistyre sådan som i Ungarn efter valget i 2010. En særlig variant er *etnisk demokrati*, der især har været forbundet med Balkan⁶⁴.

⁶³ Attila Ágh, "The Paradoxes of Transition: The External and Internal Overload of the Transition Process", *The Journal of Communist and Transition Politics*, Vol. 10, no.3, 1994: 15-34.

⁶⁴ Senere skelnede han mellem henholdsvis korporativt, konsociationalt, populistisk-elitistisk og "electoral" demokrati (Ágh, 1998). Om partokrati, se fx Bózoki's artikel, OSTEUROPA 61. Jahrgang, Heft 12, Dezember 2011:69.

Det tyranniske majoritetsstyre og det formelle demokrati bryder med det liberale princip om konkurrence, mens det elitistiske og parti'istiske bryder med princippet om deltagelse. En variant er partokratiet, som vi har været vidner til under Viktor Orbán i Ungarn. Trods dette har vi stadig at gøre med demokrati- men med negative tillægsord. Ágh tilslutter sig Lijphart's distinktion mellem formalistisk-minimalistiske demokratier med frie og fair valg over for mere avancerede og substantielle, som også lægger vægt på høj deltagelse og et stærkt økonomisk og socialt fundament.

I konsoliderede demokratier har oppositionen som minimum mulighed for at overtage regeringsmagten efter en valgsejr. Der vil også være blevet oprettet tilstrækkeligt med relevante, regeringsduelige og ansvarlige partier, og den politiske magt overgår på fredelig vis til oppositionen, hvis denne vinder valget, kaldt "two turn over testen". Valgprocesser, partisystemer og administrativ og politisk decentralisering med stor magt til regioner og kommuner kan også fremme den politiske deltagelse og dermed konsolidering af demokratiet. Det forudsætter dog aktive civile samfund, der uddanner befolkningen til demokrati og samtidig styrker dialogen mellem styre og borgere. Kort sagt skal civilsamfundet virke som funktionelt bindeled mellem den politiske og private sfære. Der er dog, som vi skal se senere, en del metodiske problemer forbundet med at måle civilsamfundets reelle styrke. Der kan være fare for mekanisk måling, hvor civilsamfund og medier måles alene ud fra *antallet*, hvilket kun siger lidt om reel styrke og kvalitet⁶⁵.

Uden større borgerdeltagelse og høj institutionalisering vil overgangen til fremskredent ("advanced) demokrati" være nærmest umulig, og "demokratisk styre", "democratic government", vil da ikke udgøre et "demokratisk regime"⁶⁶. I den negative variant forbigår borgerne de demokratiske institutioner og vælger i stedet de uformelle. Det har også været diskuteret, hvorvidt levende og aktivt civilsamfund er at betragte som en forudsætning for *skabelse* af demokrati eller alternativt for *opretholdelse og uddybning* af demokratiet, men civilsamfundets betydning for den videre konsolidering skal under ingen omstændigheder afvises (Diamond, 1994:7). Aktive civilsamfund kan dog på samme tid ses en risiko og en positiv mulighed. Civilsamfundet kan, som vi har set, undertiden optræde "uncivic", dvs. skabe kaos og i værste fald borgerkrig og "warlord regimer".

Den negative konsolidering blev som sagt opnået relativt hurtigt, for så vidt som faren for et tilbagefald til det gamle system hurtigt blev overvundet. Mens *transitionen* var "let" at gennemføre, blev *konsolideringen* med styrkelse og "deepening" af demokratiet mere langstrakt og kompleks (Ágh, 1998:17). Konsolidering er heller ikke mulig, hvis den politiske rivalisering til stadighed er mærket af politisk uansvarlighed, populisme, overbudspolitik og "politics of outbidding", (Sartori, 1976:139).

⁶⁵ Se fx Peter Gross, "Between Reality and Dream: Eastern European Media Transition, Transformation, Consolidation and Integration", *East European Politics and Societies*, Vol. 18, No.1, 2004:110-131.

⁶⁶ Włodzimierz Weselowski skelner med henvisning til O'Donnald (1994) mellem "democratic government" og "democratic regime" i artiklen, "Political Actors and Democracy: Poland 1990-1997", *Polish Sociological Review*, 3 (119) Warsaw 1997:227.

Konsolidering af demokratiet i maksimalistisk forstand og bevægelse bort fra ”procedural” i retning af ”advanced substantive democracy” og reel konkurrence (Dahl, 1971), forudsætter også indlæring af demokratiske værdier og høj legitimitet og forhold som civil kontrol over militæret, funktionelle partier og partisystemer, demokratiske valgeregler, decentralisering af den politiske magt, opbygning af funktionelle institutioner, folkeafstemninger, retsreformer, ”nationbuilding”, bekæmpelse af fattigdom samt stabilisering af økonomien. Kort sagt vidtgående krav, der går ud over valgdemokratiet og det procedurale demokrati. Konsolidering har ikke været lineær, hvilket udviklingen i Slovakiet (tilbagefaldet under Meciar) og i Ungarn (tilbagefald under Orbán’s regeringer) og Polen (tilbagefaldet efter 2005 valget), så tydeligt beviser. Stemmedeltagelsen er faldet støt, hvilket dog ikke nødvendigvis er ensbetydende med lavere støtte til demokratiet i befolkningen. I Polen udgjorde antallet af de vælgere, der frem til 2005 valget havde været sofavælgere over flere valg, blot 16 pct., stemmedeltagelsen på omkring 50 pct. eller lavere (McManus-Czubínska m.fl., 2004).

Endelig skal nævnes, at demokratisk konsolidering forudsætter en vis ”*selv-begrænsning*” hos både magthaverne og oppositionen, hvilket ikke altid er let, for det forudsætter, at politisk fundamentalisme, politiske kapitalisme, identitets-politik og anti-politik er dalende. Overholdelse af og enighed om spillereglerne har i den forbindelse stor betydning. Støtten til det demokratiske princip er typisk lavest under sociale forandringer og økonomiske kriser, hvor legitimitet ikke kan erhverves gennem høj ”performance”. Er de nye demokratiske og økonomiske spilleregler uklart formulerede og svære at efterleve, vil problemerne for den demokratiske konsolidering uundgåeligt vokse⁶⁷.

Den økonomiske arena

Samspillet mellem den politiske og *økonomiske sfære* (se figur 2) er vigtig for forståelsen af demokratiets virkemåde. Økonomisk modernisering går hånd i hånd med bedre uddannelse, mindre fattigdom, en større middelklasse og bedre administration og vil alt andet lige styrke demokratiet. Alt andet lige har demokratiet det bedst under økonomisk opgang, men de økonomiske forandringer i øst har været dybe og hårde for befolkningerne og i høj grad også *politisk* bestemt. Til de store problemer hører mangelfuld oprettelse af indenlandsk ejede mellemstore og små virksomheder (Berend, 2009:132, 173). Følgen har været et for lavt spin-off mellem de store multinationale selskaber og de indenlandsk ejede virksomheder, hvilket betyder, at den indenlandske sociale middelklasse, der er vigtig for uddybning af demokratiet, er for svag og beskæftigelsen generelt for lav.

Den politiske og den økonomiske arena er (se figur 2) nært forbundet med den retlige kultur, arenaen ”rule of law” samt bureaukрати-faktoren, herunder ikke mindst omfanget af korruption (Linz og Stepan, 1996, Lipset 1960). Værst har det stået til i SNG-landene, fx Rusland og Ukraine, men andre lande er bestemt ikke sluppet fri. I fx Ukraine er der således blevet vedtaget syv love, to

⁶⁷ G. Bingham Powell, *Contemporary Democracies: Participation, stability and violence*, Harvard University Press, Cambridge, 1982:7. Se også: Geoffrey Pridham and Paul Lewis (eds.) (1996), *Stabilizing Fragile Democracies*, London:Routledge:5.

kriminallove, 16 præsidentdekreter, ti regeringsresolutioner, to højesteretsvedtagelser og to ordrer fra finansministeriet og ministerierne i den hensigt at bekæmpe korruption, men virkningen har været lav. De mange love og resolutioner har ført til få domfældelser. Politikerne i Ukraine synes i hvert fald at have været enige om én ting, at beskytte sig selv. Korruptionsanklager er blevet brugt mod politiske modstandere, sådan som vi har set det i Ukraine i forbindelse med retssagen mod fx Julia Tymoshenko, og ikke ret meget mere end det. Korruption er forbundet med svage stater, svag politisk kultur, mangler i civilsamfundet, lav institutionalisering, forretningslivets særinteresser, svage partier og de herskende ideologier (Kuzio, 2010). Der var fra årene før 1989 blevet der skabt en negativ stiafhængighed ("pathdependency"), som det bestemt ikke har været let at få brudt.

Med finanskrisen fra efteråret 2008 blev demokratiet igen udfordret. Endnu engang blev sammenhængen mellem demokrati og marked genstand for stor opmærksomhed. En undersøgelse fra gennemført af EBRD og Verdensbanken, offentliggjort i 2011, viste et stort fald i troen på markedsøkonomien positive virkning på demokratiet. Spørgsmålet var (og er stadig), om demokratiet overhovedet kan konsolideres, før den økonomiske transition er bragt til heldig afslutning.

Diskussionerne kom naturligt nok i høj grad til at dreje sig om mulighederne for at få skabt stabile rammer for overgangen fra plan til marked. I den sammenhæng er etableringen af en stærk og funktionel stat vigtig. Økonomien forblev forbundet med politik, og for mange politikere og embedsmænd bundede engagementer i den private eller semi-private sfære i ønsker om berigelse og meget ikke andet. Medlemskab af parlamentet var ofte møntet på at skaffe sig selv immunitet og undgå strafforfølgelse. Omkring halvdelen af Ukraines rigeste oligarker blev i 2011 valgt til parlamentet. Så galt stod det dog ikke til i Centraleuropa. Erfaringerne fra andre verdensdele, fx Kina og Indien, viser, at korruption godt kan forenes med økonomisk vækst. Et af de få lande, der et langt stykke fik gjort op med korruption, er det autoritært styrede Georgien. Mellem 2005 og 2009 forbedrede Georgien sin position på korruptionsindeks fra 130. plads til en 66. plads (Kuzio, 2010:103). I SNG-landene forudsætter konsolidering forvandling af oligarker til "normale kapitalister" ("entrepreneur businessmen"), hvorved økonomi og politik i højere grad kan adskilles (Kuzio, 2010:90).

De politiske partiers rolle

De politiske partier er blevet betragtet som en nødvendig, men ikke en tilstrækkelig betingelse for konsolidering af demokratiet. Sammenhængen mellem konsolidering af demokratiet og udviklingen af politiske partier er ikke entydig positiv, for, som rigtigt nævnt af *Andreas Schedler*, har historien set flere eksempler på, at demokratiet kan bevæge sig i retning af konsolidering til trods for svage partier og ustabile partisystemer og modsat, at demokratiet godt kan bryde sammen trods forekomst af veletablerede partisystemer⁶⁸. Tendensen i Europa efter finanskrisen har været en udhuling af de politiske partiers handlefrihed, i flere lande har valgene ført til næsten total udskiftning af den

⁶⁸ Andreas Schedler, "What is Democratic Consolidation?", *Journal of Democracy*, Volume 9, Number 2, April 1998:104.

herskende elite og etablering af ekspertstyre. Polen har haft svage politiske partier og adskillige ”krige” og delinger mellem og inden for partierne, men konsolideringen betragtes ikke desto mindre som fremskreden.

Włodzimierz Weselowski peger på tre krav, som partierne som minimum skal opfylde⁶⁹:

- for det første skal ved valg præsenteres klart formulerede og indbyrdes konkurrerende partiprogrammer
- for det andet skal der herske gensidig tolerance mellem de store partier
- for det tredje skal partierne acceptere valgnederlag og tab af regeringsmagt
- og endelig skal eksistere forholdsvis tætte koblinger mellem partierne og vælgerne

Partierne blev oprettet i en turbulent periode med duale og eller måske *triale* transformationer, for i nye lande, eksempelvis de baltiske og Slovakiet, vedrørte transformationerne ikke blot økonomi og politik, men i høj grad også skabelsen af helt nye nationale og politiske identiteter ("nationbuilding"). En del stater, fx på Balkan, skulle opbygge demokratier efter blodige borgerkrige og etniske udrensninger, hvilket skulle blive svært og langstrakt. Det skulle vise sig mere enkelt at få vedtaget nye forfatninger og afholdt valg end at få ændret nedarvede mentaliteter og normer.

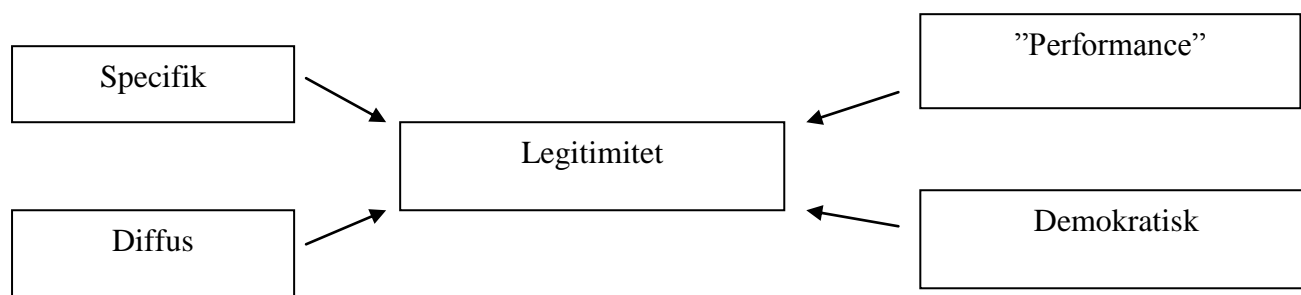
Under særlige omstændigheder, under ekstrem parti'isme, kan de politiske partier blive en blokering for demokratiet, sådan som vi fx så det under krisen i Tjekkiet i 1996. Stemmer efterspørgslen efter partier ikke med udbuddet, opstår der uundgåeligt problemer. Stabilitet er ikke i sig selv ensbetydende med fremskridt for demokratiet, men opretholdes måske gennem magtkoncentration, stagnation, centralisering og ”kartellisering”. Under partokratiet opnår et bestemt parti en hegemonisk position, sådan som vi har set det i fx Ungarn under Viktor Orbán efter valget i 2010. Det dominerende parti er typisk hierarkisk og centralistisk opbygget og lederstyret. Partimedlemmer indsættes på alle centrale poster i samfundet. Lige så vigtigt som oprettelse af partier er at få skabt funktionelle økonomier og en demokratisk *politisk kultur* præget af tolerance og aktive civilsamfund. Særlig vigtigt er at højne de kulturelle og menneskelige ressourcer og den sociale kapital og samtidig hermed kvaliteten i forvaltningen og i den politiske proces som helhed. Men den demokratisk politiske kultur har ofte haltet efter etableringen af politiske partier. Hjælpeløshed, frustrationer og aggressivitet over for anderledes tænkende har været svære at overvinde⁷⁰.

⁶⁹ Włodzimierz Weselowski, "Political Actors and Democracy: Poland 1990-1997", *Polish Sociological Review*, 3(119) Warsaw 1997:228. Weselowski henviser her til Przeworski's teser om demokratisk konsolidering.

⁷⁰ Se fx Lec Gudkov, "Russia's systemic crisis", i *Osteuropa*, "The Europe beyond Europe", 2007:250.

Nogle lande og især Tjekkiet og Rumænien havde ved de første valg ekstrem høj valgdeltagelse. Deltagelsen var derimod lavere i modne post-totalitære lande som Polen og Ungarn. Her var de første valg, ikke mobiliserende i samme grad som i Rumænien og Tjekkoslovakiet. Mobilisering blev snart afløst af ”fløjlsagtig ligegyldighed”. Valgdeltagelsen faldt, men ikke nødvendigvis ned under det niveau, der kendes i vestlige lande. Demokratisk konsolidering og legitimitet blev mere afhængig af økonomiske fremskridt, god embedsførelse og en mere retfærdig social orden, kort sagt systemets ”performance”. Den demokratiske konsolidering, forstået som frie valg, er nok en nødvendig men ikke en tilstrækkelig betingelse for høj legitimitet (se figur 5). Anti-kommunistiske valgslogans og teser om tilbagevenden til Europa var ikke, som i de første år, tilstrækkeligt til at fange vælgerne⁷¹.

Figur 5: Typer af regime-legitimitet

Partierne måtte ud over selve omstillingen fra plan til marked og fra etpartisystem til flerpartisystem forholde sig til to parallelle udfordringer, europæisering og globalisering, hvilket på ingen måde var nogen let sag. Der er da også blevet talt om både transformationstræthed og post-EU medlemskab frustrationer. Medlemskabet af EU førte ikke i sig selv til fremgang for de etablerede partier, tværtimod fik populistiske og nationalistiske partier solid fremgang i stort set alle de nye EU-lande. Intet østeuropæisk land kan således siges at være nået helt frem til det ”avancerede” stadie for konsolidering, men heller ikke de mest udviklede vestlige lande kan siges at være nået til vejs ende.

Regionale hegemonier og demokratiet

Demokratiet kan også styrkes, dersom en demokratisk og/eller *regional hegemon*, fx EU, gennem meningsfulde incentiver og disincentiver er i stand til at understøtte den demokratiske proces. EU-faktoren spillede i sin tid en central rolle under Spaniens og Portugals overgang til demokrati og er blevet inddraget også i forbindelse med Central- og Østeuropa. Det eksterne pres har været stort også i Latinamerika, hvorimod Østasien ikke har haft regionale organisationer, som udøver samme pres på ikke-demokratiske regimer. Det kan skyldes, at Asien som region befinder sig fjernt fra demokratiets kernelande. Den konfutsianske kulturpåvirkning er også fremført som en årsag. Dertil

⁷¹ Interview med Wnuk-Lipinski i *Zycie Gospodarcze* no. 26, den 28.6. 1992: 1 og 4.

kom, nok så vigtigt, at østasiatiske regimer har været i stand til at generere økonomisk vækst og bedre styremåde ("governance") og dermed bedre "performance", hvilket kan føre til folkelig opbakning til selv ikke-liberale demokratier og autoritære regimer (Don Chull og Rollin F. Tusali, i Haerpfer m.fl., 2009:373). Tilbage i 1970erne, da der var økonomisk tilbagegang og oliekrise i Vesten og vækst og stigende levestandard i Øst, blev der også talt om en relativ stabilisering af de dengang rådende realsocialistiske systemer. Det skal tages med i betragtning, at den demokratiske konsolidering i de sydeuropæiske lande, modsat Central- og Østeuropa, var fremskreden allerede før den økonomiske omstrukturering blev påbegyndt (Linz og Stepan, 1996:139). De økonomiske transitioner var derfor mindre dybe og de negative sociale konsekvenser som følge heraf moderate.

Under den kolde krig var opbakningen i Vesten til autoritære ikke-demokratiske antikommunistiske regimer udbredt og i særdeleshed fra amerikansk side. Etik og realpolitik lod sig ikke umiddelbart forene. I den realpolitiske optik var målet (Yilmaz, i Haepfer m.fl., 2009:96-97) at gøre verden sikrere for sig selv. Doktrinen om at støtte ikke-demokrati i antikommunismens navn, "Kirkpatrick-doktrinen", blev dog ændret efter murens fald, hvor etik og realpolitik blev søgt forenet i teserne om liberal internationalisme og "liberal governance" og "demokratisk fred". Den kommunistiske trussel berettigede ikke længere i sig selv at støtte til diktaturer og ikke-demokratiske bevægelser. Krigen mod terror og ønsket om stabilitet og energisikkerhed kom efter 11. september til at stille sig hindrende i vejen for kritik mod geostrategisk vigtige lande i Mellemøsten, Centralasien og Kaukasus.

Under ekstern indflydelse kom *EU's krav* – "konditionaliteterne" – mere i fokus. EU's krav, som formuleret i Københavnerkriterierne, øvede således en betragtelig indflydelse op til den store udvidelse mod øst i 2004. Spørgsmålet var - og er - , hvor langt europæisering ville række i praksis, det være sig i form af adfærdsændringer, institutionelt eller i form af en stærkere europæisk identitet. Siden medlemskabet er det normative pres i hvert fald blevet mindre, og flere af de nye EU-lande fik måske netop som følge heraf stærkt nationalistiske regeringer, i Polen med Ret og Retfærdighedspartiet og i Ungarn med Fidesz' og med Jobbik i en stærk, ja næsten hegemonisk position efter valget i 2010. Brugen af historien i politisk øjemed har været problematisk. National mindepolitik, politisering og instrumentalisering af historien og "the politics of forgetting", dette at nedtone negative sider af historien, har taget afsæt i bestemte fortolkninger af historiske begivenheder især omkring de to verdenskrige, hvilket skabte problemer i forholdet mellem Ungarn og nabostaterne og mellem Polen og Tyskland. Som rigtigt fremhævet af *Nobert Kmet* (Kmet, 2011:639-641, 649) benyttes historiepolitik til at sikre det nye regime legitimitet og legalitet. Måske har vi ligefrem at gøre med en "sakralisering" af historien, en potentiel farlig form for "moderne eskatologi". Historien bliver da en ny form for teologi, hvor fortid, nutid og fremtid flyder sammen.

EU-medlemskabet førte også til et demokratisk underskud pga. af de lukkede beslutningsprocedurer i EU og pga. de geografisk mere fjerne beslutningsprocedurer. Som påpeget også af *Tonis Saarts* (Saarts, 2008) har EU-medlemskabet ikke sænket barriererne for nationalisme og xenofobi, ligesom uindfriede økonomiske forventninger og finanskrisen skabte protestpolitik og populisme og frygt

for vælgerne hos de politiske eliter. Den lave handlefrihed fristede partierne til at se bagud i stedet for frem i tid.

Et centralt spørgsmål er også, hvordan og i hvilket omfang EU er i stand til at påvirke forholdene i lande, der *ikke* har udsigt til medlemskab, ”left out” landene. EU's naboskabspolitik og østpartnerskabspolitik har siden udvidelsen i 2004 forsøgt at fremme demokratiet mest muligt i SNG-lande, men indtil nu uden store resultater. Tilbuddene om privilegeret partnerskab, et alternativ til fuldt medlemskab sådan som foreslået af fx Merkel og Sarkozy, har ikke været tilstrækkelig attraktive for nabolandene.

Ikke-konsolidering

Som nævnt flere gange er det konsoliderede demokrati kun én af flere mulige udgange. Overgangen til ikke-demokrati kan antage mange forskellige former, og sluttilstanden kan være meget forskellig (se opstillingen neden for). Mange lande har befundet sig i en gråzone mellem demokrati og diktatur.

Grader af konsolidering, ud fra forskellige regimetyper- et udvalg:

”Advanced embedded and consolidated democracy”, fx

polyarkisk fremskredent deltagelsespræget demokrati

liberalt demokrati, evt. i den elitestyrede variant

elektoralt demokrati, dvs. valg-demokrati

majoritetsdemokrati af den britiske konsensuale type

“Defect” og “deficient” typer ikke-konsolideret demokrati, ”hybridregimer” og ”gråzone regimer”, fx:

illiberalt demokrati, hvor konkurrenceelementet og ”rule of law” er svækket, fx Polen under Kaczynski og Ungarn under Orban.

pluralistisk stagnation eller ”phoney democracy” som i Rusland under Boris Jeltsin

”postdemokrati”, lanceret af Tjekkiet Václav Klaus, hvor det liberale demokrati og de politiske partier trues af en stigende magt til ”ikke-autentiske” og ikke-folkevalgte bevægelser som miljøorganisationer, menneskeretsgrupper mm.

lukket og fastfrosset demokrati (”closed and frozen democracy”), en russisk variant

designet, kontrolleret og styret (”managed”) demokrati (”democracy by design”), også brugt om Rusland

blokeret demokrati ("blocked democracy"), brugt om Slovakiet under Meciar

elektoralt autoritært demokrati med valg, men valgene er hverken frie eller fair. Forekommer i mange SNG-lande.

kompetitive autoritære regimer a lá Aristoteles "dæmagogiske" demokrati, hvor institutionerne er på plads, men alligevel skabes grobund for fremkomst af autoritære politiske ledere (Korosteleva, 2004)

klientelistisk, måske et neopatrimonialt og dynastisk præget regime, kendt især på Balkan og i SNG

delegativt demokrati med stærkt præsidentstyre

maskindemokrati", brugt om Ukraine ("machine politics", D'Anieri, 2005:231-249)

partokrati, hegemonisk partistyre, brugt om Putin's styre og om Orbánismen i Ungarn (Bózoki, i ØSTEUROPA, 2011)

bureaukratisk autoritært regime og "imitation" demokrati er brugt om Ruland under Putin. I den russiske selvforståelse kaldt "suverænt demokrati" (fx brugt af Vladislav Surkov)

elektoralt klientelistisk kompetitivt autoritært regime, brugt om Ukraine i Kutjma-perioden og også under Janukovitj efter præsidentvalget i januar 2010

"warlord"- dvs. krigsherregimer med borgerkrige og uden central myndighed som i fx Afghanistan, Tjetenien og Tadjikistan.

det autoritære demokrati, hvor autoritære egenskaber eksisterer side om side med demokratiske (Guliyev, 2005)

"failing states" og "failed authoritarianism", hvor det autoritære regime mister evnen til at styre uden derved at sætte en udvikling i gang i retning af demokrati

autoritære regimer fuldt ud ("outright authoritarianism"), evt. ekstremt patrimoniale eller sultanistiske

Grænserne mellem de nævnte regimetyper kan være flydende

De forskellige opdelinger af lande efter graden af demokrati kan diskuteres. Vestlige målinger er ikke med urette blevet beskyldt for at begunstige stater med kristelig baggrund og markedsøkonomier. Lande, der væres sig med demokratiske eller autoritære regimer, kan ændre regimetype undervejs, sådan som vi har set det i Polen, Ungarn, Ukraine og Rusland. Landene i Central- og Østeuropa udgør i hvert fald ikke længere en "blok", hvis de nogensinde har gjort det.

Erfaringen viser, at muligheden for tilbagefald til mindre demokratiske eller ikke-demokratiske regimer bestemt ikke kan udelukkes. Den klassiske tese om en voksende og velstående middelklasse som garant for demokratiet kan ikke altid bekræftes, for middelklassen prioriterer også økonomi, stabilitet og lov og orden højt, og den finder de undertiden i autoritære regimer. Det skal heller ikke overses, at frie og fair valg kan finde sted side om side med klientelisme,

korruption, etnisk mobilisering og stærke præsidentstyrer. Én negativ mulighed er en bevægelse over mod *pluralistisk stagnation* (Heywood, 1998:76), hvor presset på beslutningstagerne fører til ”government overload” og ”democratic overload”, med svage stater og klientelisme (Heywood, 1998:80). Den risiko var særlig høj i første fase, men har siden kendetegnet flere systemer, fx et land som Adserbadjan⁷². De nye demokratier måtte hurtigst muligt etablere en frugtbar ligevægt mellem på den ene side institutionalisering fra oven (elite-niveauet) og mobilisering fra neden (det civile samfunds niveau). Her er især fokuseret på behovet for en effektiv stat, etablering af en funktionel politisk klasse, makroøkonomisk stabilisering samt gennemførelse af strukturelle reformer. Uden støtte fra et modent civilt samfund kan der opstå fare for, at liberale autoritære systemer går i retning af Pinochet’s Chile eller måske mod ekstrem populisme (Morawski 1998:51).

Vilkårene for de civile samfund har som allerede beskrevet ikke været optimale, og korruption og politisk økonomi har også været udbredt. *Frane Adam* og *Matej Makarovic* kalder denne type ikke-konsolideret demokrati ”*deficient*”⁷³. De institutionelle strukturer, de kulturelle mønstre og de fremherskende holdninger i befolkningen og hos eliterne er helt grundlæggende demokratiske, men der er fortsat alvorlige mangler, ud over korruptionen eksempelvis en alt for instrumental forståelse af demokratiet, udbredt mangel på institutionel effektivitet, lav tillid til de demokratiske institutioner, fx til parlamenterne og retssystemerne, begrænset elitecirkulation samt begrænsninger i mediefriheden.

Med henvisning til forholdene i Moldova benytter *Lucan A. Way* benytter betegnelserne ”*pluralism by default*” og ”*failed authoritarianism*”. Her har vi at gøre med politisk konkurrence i svage stater, hvor regeringerne er splittede og staten samtidig for svag til at indføre et autoritært styre⁷⁴. De formelle egenskaber, fx grundlovene, underordnes de uformelle i form af fx klientelisme og skyggeinstitutionalisering. De uformelle egenskaber er dog svære at fastlægge empirisk. Regimet i Ukraine under Kutjma er henført til kategorien ”pluralism by default” og ”failed authoritarianism”. Sagt med andre ord, de faktorer der har været med til at forhindre et autoritært styre, fx etniske uoverensstemmelser og regionale forskelle, kan også stille sig i vejen for en demokratisk konsolidering, hvilket vi har set i både Ukraine og på Balkan. Ugangen kan i sådanne tilfælde være borgerkrigsagtige tilstande, sådan som vi også har set det i fx Georgien i slutningen af 2003 og i Kirgisistan i 2010.

Under helt særlige forhold kunne landene som nævnt blive nærmest uregerlige. Det oplevede vi fx i Rumænien under minearbejderaktionerne, i Bulgarien under Zhan Videnovs regering og i Albanien under protesterne mod pyramidespillene. Faren for tilbageslag og politisk forstening har været størst i lande, der har haft store økonomiske efterslæb, de største overgangsproblemer, de største forskelle

⁷² Godt beskrevet i rapporten fra det tjekkiske EUROPEUM, 2011, ”Democracy delayed: obstacles in political transition”.

⁷³ I artikel med baggrund i erfaringerne fra Slovenien, Frane Adam og Matej Makarovic, ”Postcommunist Transition and Social Science: The Case of Slovenia”, *East European Quarterly*, XXXVI, No. 3, September 2002:371.

⁷⁴ L. A. Way, ”Pluralism by Default in Moldova”, *Journal of Democracy*, Volume 13, Number 4, October 2002:127-140.

i forventninger og mellem krav og tilgængelige ressourcer og derudover svage demokratiske traditioner. Til denne meget udsatte gruppe har hørt staterne på Balkan og inden for SNG-området.

Afgørende for de nye demokratier var at få skabt hensigtsmæssige former for beslutningstagning. I særlige situationer blev store koalitioner, særlige aftaler og ”great bargainings” og ”elite settlements” og historiske kompromis’er undertiden bragt på bane. Eksempler på dette er magtdelingsaftalerne mellem CSSD og ODS i Tjekkiet og det historiske kompromis mellem socialister og liberale i Ungarn i 1994. Store koalitioner var befordrende for stabiliteten, men svækkede til gengæld mindretallenes muligheder for at opnå indflydelse og kontrollere regeringen.

En negativ variant kunne være det *autoritære demokrati* og de ”autoritære situationer”, som er kendetegnet ved, at demokratiske institutioner formelt er på plads, men de demokratiske spilleregler udhules af vinderpartiers stærke fokus på magten – ud fra princippet om ”the winner that takes it all”. Den autoritære *situation* er kendetegnet ved, at de dominerende politiske aktører udelukker andre og sikrer sig selv direkte eller indirekte kontrol over de politiske beslutninger og massemedierne⁷⁵. Liberale og socialister i Ungarn så i begyndelsen af 1990erne en bevægelse i retning af det autoritære demokrati i Jozef Antall’s og senere i Viktor Orbán’s regeringsperioder og protesterede også mod det. Regimeformen autoritært demokrati kan betragtes som en særlig variant af elektoralt demokrati, partokrati, illiberal demokrati og majoritetsdemokrati (se tidligere opstilling).

Ungarn under Antall og Slovakiet under Meciar var kort sagt kendetegnet ved partokrati og tyrannisk majoritetsstyre. De valgte politiske ledere handlede ud fra forudsætningen om at have ret til at benytte den vundne magt som de ville og ad den vej ”mytologisere” deres handlinger og det uden at have demokratisk legitimitet (Innes, 2001:xii). Tendenser i retning af autoritært demokrati og autoritære situationer er set i stort set alle lande, i en del tilfælde i form af kontrol over medierne.

Love om udrensning af kommunister og agenter for den gamle efterretningstjeneste, kaldt ”lustracje”(”rensning”) og ”transitional justice”, er blevet forsvaret ud fra, at den type love skulle imødegå undergravende og destabiliserende virksomhed fra repræsentanterne for det gamle system og også ud fra etiske og moralske argumenter gående på, at den tidligere magtelite ikke under nogen omstændigheder bør kunne opnå en central position i det postkommunistiske system. Kort sagt, skulle opgøret med fortiden være inkluderende, give alle en ny chance, eller skulle det være taktisk og ekskluderende, at udelukke personer med forbindelser til det gamle system (Laska, 2011:185). Emnet blev behandlet meget forskelligt. Tjekkiet gennemførte meget hurtigt love, genforeningen af Tyskland førte hurtigt til udrensninger i det gamle DDR, i Rumænien blev emnet først for alvor debatteret efter årtusindeskiftet. Emner som retssagernes karakter, omfanget af personer, arkivadgang, symbolske fordømmelser og spørgsmål og erstatning og restitution var

⁷⁵ Juan Linz, ”The Future of the Authoritarian Situation or Institutionalization of an Authoritarian Regime: The Case of Brazil”, i Alfred Stepan (ed.) (1973), *Authoritarian Brazil. Origins, Policies and Future*, New Haven, CT, and London, Yale University Press: 233-254.

særlig debatterede⁷⁶. ”Lustracje” er af nogle blevet betragtet ”bagudskuende”, fx ud fra ønsket om hævn, eller ”fremadskuende”, dvs. ud fra ønsker om at begrænse korrupsion og undergravende virksomhed (Stan, 2012). Spørgsmålet var, hvor langt disse udrensninger skulle række, og i hvilken grad afkommunisering bør tage udgangspunkt i kollektiv skyld eller i princippet om uskyld, indtil andet er bevist. Af kritikere, fx Jiri Dienstbier i Tjekkiet, er lustracje-lovgivningen set som fejlslagen politik for opbygning af en demokratisk stat med udemokratiske midler. Mange borgere, ikke mindst dem, der ikke vovede at gøre åbent oprør, havde forståeligt nok en tilbøjelighed til at fralægge sig et personligt ansvar for opretholdelsen af det gamle system, kort sagt blev ansvaret ”externaliseret”, lagt over på andre end sig selv (Pullmann, 2011:17). Henvvisninger til fortiden blev et led i den politiske kamp mod modstandere og således destabiliserende. Mindepolitik og historiepolitik, at ”gøre op med fortiden”, blev en fast bestanddel af den politiske kamp (Michal Kopecek, 2011:258, Laska, 2011:196, Gjuricová mfl., 2011:13). Listerne over agenter har langt fra altid været pålidelige. Det gjaldt fx den liste, der i 1993 bl.a. angav Polens Lech Walesa som agent samt flere af de lister, der cirkulerede i Prag⁷⁷. Hævn, arkivmisbrug og brug af udrensninger for at diskreditere modstandere og fremme egne karrieremuligheder har under alle omstændigheder været en del af spillet.

I visse situationer kunne regimeformen være paternalistisk, måske i populistiske varianter. Forudsætningerne herfor har ikke været gunstige i lande uden stærke og reformvenlige eliter og erfaring med demokrati, med sen industrialisering og kun korte perioder med national uafhængighed⁷⁸. Slovakiet under Meciar og Hviderusland under Lukasjenko er gode eksempler. Nogle SNG-lande bevægede sig mod autoritære regimer med klare *sultanistiske* træk (Guliyev, 2004).

Konsolidering: landeforløb

Men hvordan er forandringerne forløbet i de enkelte lande? Det korte svar er: meget forskelligt. I befolkningerne har der mest hersket utilfredshed med demokratiets *funktionsmåde*. Sagt med andre ord har der været få problemer med hensyn til *demokratisk* legitimitet, men der har været store problemer med ”*performance*” delen. Iflg. en undersøgelse i Polen, gennemført i 1992, mente 42 pct. af befolkningen, at demokratiet kun giver mening, når det fører til mere velfærd, mens kun 18 mente, at demokratiet er godt alene fordi, det fører til mere frihed (Laska, 2011:309). Den *diffuse* tilslutning til demokratiet har, i hvert fald frem til finanskrisen, været høj, den specifikke, holdningerne til demokratiets funktionsmåde, lavere (Markowski, i Frentzel-Zagórska, Wasilewski (eds.), 2000:76). Undersøgelser i Polen i begyndelsen af 1990’erne viste, at mange polakker var stærkt utilfredse med den måde demokratiet virkede på og ønskede de politiske ledere udskiftet, men det var ikke nødvendigvis ensbetydende med forkastelse af demokratiet som princip. Sagt med andre ord havde vi fået langt flere ”utilfredse demokrater” (Laska, 2011:337). Mere velstand lod sig

⁷⁶ En god gennemgang i Katarina Sipulová, Vit Hlousek, ”Rozdielne cesty tranzitivnej sprevodlivosti- pripady Ceskej republiky, Slovenska a Pol’ska”, *Central European Political Studies Review* 1/XIV/Winter 2012.

⁷⁷ Kaldt ”Macierewicz-listen” efter den daværende ansvarlige minister, offentliggjort i 1993 (Laska, 2011:195).

⁷⁸ Jaroslav Simov, ”Politický paternalismus”, *Mezinárodní Politika* 6, Praha, 2004:29-30.

ikke forene med mere solidaritet og større lighed og retfærdighed i samfundet. Ekstreme yderpartier og hård populisme havde frem til 2001 lav tilslutning i Polen, men derefter vendte billedet også her.

En undersøgelse, ”Life in Transition - After the Crisis” fra slutningen af juni 2011 gennemført af Den Europæiske Bank for Genopbygning og Udvikling (EBRD) i London i samarbejde med Verdensbanken, viste en klart faldende tilslutning til demokratiet sammenlignet med den tilsvarende undersøgelse i 2006. Finanskrisen og den dermed følgende nedgang i velfærd har utvivlsomt været en afgørende faktor. Særlig markant var faldet i Letland, Litauen og Slovakiet. Undersøgelsen viste, at blot 27 pct. af samtlige adspurgte foretrak kombinationen demokrati og markedsøkonomi. Kort sagt var det liberale demokrati bragt i miskredit. De fleste foretrak at bo i et land med robust økonomisk vækst, om nødvendigt med mindre frihed. Denne grundlæggende holdning var en væsentlig årsag til fx Fidesz’ og Jobbiks markante fremgang ved valget i Ungarn i 2010. Undersøgelsen viste også alvorlige problemer, når det gælder den tillid borgerne imellem, der er så vigtig for udvikling af markedsøkonomi og liberalt demokrati. Kort sagt var også den sociale kapital lav.

Populisme og protestpolitik blev i stigende grad et problem også i eks-kommunistiske lande og siden årtusindeskiftet især i højre-ekstreme varianter sådan som i Ungarn under Orbán og i Polen under Kaczynski-brødrene. Den centristisk-liberale type populisme vandt frem ved valgene i Tjekkiet og Slovakiet i 2010 og den antiklerikale ved valget i Polen i 2011. I takt med at det kommunistiske system kom længere på afstand, dalede populismen i den (post)kommunistiske variant, som i 1990erne havde bygget på nostalgi og ”retrospektiv utopi” med forherligelse af den kommunistiske fortid.

Kristen Ghodsee (Ghodsee, 2010) kunne ud fra antropologiske studier i Bulgarien konstatere en markant stigning blandt sociale tabere, når det gælder støtte til de gamle statsocialistiske systemer og ortodoks globaliseret Islam ud fra et slogan om ”kommunisme er bedre end demokrati”. For de socialt udsatte stod kommunisme og ortodoks Islam på hver deres måde for social retfærdighed, sammenhold og omfordeling af goderne i samfundet, mens demokrati og kapitalisme mere blev forbundet med politisk og økonomisk kaos og med social uretfærdighed. Befolkningen fik religiøs frihed, men samtidig store fald i levestandard, og af mange blev sidstnævnte vurderet mest negativt.

I den forbindelse skal det ikke glemmes, at sociale grupper har peget på forskellige elementer i det gamle system, som skulle bevares eller forkastes, ligesom der var forskellige holdninger til, hvor hurtigt ændringer i samfundet skulle ske⁷⁹. Men det er trods alt et sundhedstegn, at de fleste lande fik gennemførte selve overdragelsen af den politiske magt på fredelig vis til valgenes vindere, således at Huntington’s ”two-turn over test” kunne bestås. Men det har bestemt ikke været nogen selvfølge. Der herskede således tvivl om, hvorvidt Lech Walesa’s og Vladimir Meciar var villige til at trække sig efter nederlagene ved præsidentvalget i Polen i 1995 og parlamentsvalget i Slovakiet i 1999, men det skete. Testen blev til gengæld ikke bestået i de adskillige SNG-lande, hvor

⁷⁹ Lena Kolarska-Bobinska, ”Konflikty w nowej Polsce, *Gazeta Wyborcza*, 28.-29.11., 1992.

præsidenter i en del tilfælde forlængede deres embedsperioder gennem manipulerede valg og folkeafstemninger. Med finanskrisen i 2008 blev demokratiet udsat for nye og hidtil usete prøvelser.

Ungarn blev betragtet som et konsolideret demokrati, men har siden 1989 været ”fragmenteret”, for så vidt som de politiske partier og regeringernes handlefrihed blev blokeret af både krav ude fra, fx fra EU, IMF og Verdensbanken, og *internt* via fx nationalbanker, forfatningsdomstole og ombudsmandsinstitutioner. Det ungarske system fik simpelt hen *for mange* indbyggede ”checks og balances”, hvilket indskrænkede regeringernes handlefrihed. En del af indskrænkningerne blev fjernet af Fidesz gennem en grundlovsændring i 2011. Tjekkoslaviet har været hårdt mærket af det hårde kommunistiske system fra før 1989, men kunne til gengæld knytte an til demokratiske traditioner i mellemkrigsperioden. Tjekkoslaviet led under fraværet af allerede kendte karismatiske ikke-kommunistiske ledere, dog med Václav Havel som en ikke uvæsentlig undtagelse.

Som sagt af *Edmund Wnuk-Lipinski* har Polen haft problemer med hensyn til sikring af lov og ret og effektiv administration (”good governance”), hvilket gav sig udslag i utilstrækkelig efterlevelse af retslige procedurer og forskrifter (Wnuk-Lipinski, 2003:227). Men Polen er bestemt ikke enestående. Regimet under Slovakiet under Meciar blev set som en ”blokering” og ”regression” (”konsolidacni regres”, Kopecek (ed), 2003:22) og demokratiformen som illiberal med iøjnefaldende træk af delegativt demokrati. Udviklingen i Rusland siden 1991 har været speciel. Efter et destruktivt ”phoney democracy” i årene under Jeltsin, blev demokratiet i Rusland under Putin ”suverænt”, senere bureaukratisk autoritært, elektoralt autoritært eller i en mildere variant ”kontrolleret” (Sakwa, 2002:138), måske ”*democracy by design*”, der af *Richard Sakwa* ses som at

”those in control of the state machinery attempt to shape the institutions and procedures of a competitive election in ways that ensure an outcome favorable to the designers themselves” (Sakwa, 2002:145)⁸⁰.

Paul D’Anieri (D’Anieri, 2005) ser Ukraine under Kutjma som et “maskindemokrati (“machine democracy and politics”), som vendte tilbage efter præsidentvalget i 2010. Godt nok blev der gennemført valg, men den dominerende partiorganisation, der er støttet af præsidenten, sikrer de siddende regeringer magten over en lang periode takket være “patronage, favoritism and intimidation”, patron-klient relationer, selektiv magtudøvelse og forfalskning af valgresultater. Dette skabte elektoral klientelisme (Kuzio, 2005:171). Opposition var ikke velset, kun som en loyal ”pocket opposition”, der ikke udgør nogen reel trussel mod magthaverne (Kuzio, 2010). Det system blev forsøgt gennemført i Rusland under Putin. Om putinismen kan opretholdes er mere tvivlsomt efter de omfattende protester mod afholdelsen af valget til думаen i december 2011 og uanset genvalget af Putin som præsident. Protesterne er godt nok koncentreret i de større byer og omfatter mest de veluddannede, men selve opbakningen til systemet er dalende. Middelklassen er skønnet til at udgøre omkring 25 pct. af den samlede befolkning og næsten halvdelen af de beskæftigede i de

⁸⁰ Sakwa henviser til Michael Urban, “December 1993 as a Replication of Late-Soviet Electoral Practices”, *Post-Soviet Affairs*, Vol. 10, No. 2 (April-June 1994):128.

større byer. Især herfra kommer der krav om mindre oligarkisering og mindre korrupsion og nepotisme (Judah and Wilson, 2012). Kort sagt, efter præsidentvalget i 2012 har vi haft at gøre at gøre med en *svækket* Putin.

Årsagerne til Orange-revolutionen i Ukraine i 2004 var iflg. D'Anieri forkerte strategiske valg hos den gamle magtelite (Kutjma-fløjen, den politiske "maskine"), fx udnævnelsen af en upopulær og kontroversiel præsidentkandidat (Janukovitj). Magthaverne havde ikke som i Hviderusland og Usbekistan benyttet og ikke havde haft styrken til at benytte vold for at standse protester. De siddende regeringer og præsidenter var tvunget til at skaffe sig en vis folkelig opbakning og legitimitet indadtil og i forhold til Vesten. Orange-partierne var ikke i stand til at skabe tilstrækkelig kvalitet i regeringsudøvelsen og social og økonomisk sikkerhed, og mistede derfor hurtigt den legitimitet, der var opnået gennem at vælte det gamle regime. Herved blev vejen banet for Janukovitj' come-back ved præsidentvalget i januar 2010 og for det tilbageslag for demokratiet, der fulgte efter.

Af de fleste er demokratiet blevet betragtet som mest fremskredent i Polen, Ungarn og Slovenien, hvor det liberale demokrati er ret veletableret, mens Slovakiet, Kroatien, Rumænien og Bulgarien i en eller anden grad har været kendetegnet ved semi-demokrati og "deficient" demokrati. Politik i Slovakiet og Tjekkiet drejede ved valgene i 2010 i en blød liberal populistisk retning. Ved præsidentvalget i Polen i 2010 sejrede den liberale Bronislaw Komorowski og fjernede Ret og Retfærdighedspartiets del i magten. Partierne var i højere grad blevet "office-seekers", i mindre grad "policy seekers" og "vote seekers", da sikring og fastholdelse af regeringsmagten var altafgørende.

Finanskrisen ramte mange regeringer i øst hårdt. Der var enkelte undtagelser, fx lykkedes det for den siddende regering at vinde valget i Letland i 2010, uanset at regeringen forud for valget havde gennemført barske økonomiske indgreb i kølvandet på finanskrisen. At regeringerne i Estland og Polen opnåede genvalg skyldtes, at de to lande klarede sig ret godt igennem finanskrisen. Konsolideringen har været særlig vanskelig på Balkan. I Serbien under Milosevic og Albanien under Berisha (Ágh, 1998:224) har vi set bevægelser i retning af pseudodemokrati og ikke-konsolideret demokrati med store problemer på alle demokratiets arenaer. I Albanien kom det omkring årsskiftet 2010-2011 til omfattende protestdemonstrationer rettet mod Berisha's regering, og i Rumænien måtte regeringen gå af i kølvandet på omfattende protester på sociale nedskæringer.

SNG: Rusland, Ukraine og Hviderusland

Både Rusland og Hviderusland er blevet henvist til gruppen af "hybridregimer" eller ikke-konsoliderede" regimer.

Mange forskellige navne er sat på regimeformen i Rusland. En del vestlige iagttagere er af den opfattelse, at der under Jeltsin rådede et særegent "phoney democracy", præget af kaos og ufuldstændig institutionalisering og med en asymmetrisk og forhandlet føderation. Valgene var

trods mangler idet mindste delvist frie, bl.a. takket være en forholdsvis pluralistisk presse. Dette gav regimeformen karakter af elektoralt (semi)demokrati. Med Putin forsvandt de kaotiske ”phoney” demokratiske træk, men systemet blev med tiden, og især i Putins anden præsidentperiode, stadig mere autoritært. Flere har derfor hældt til at se regimeformen under Putin som ”bureaukratisk autoritært”, ”autoritært uden autoritet” eller ”elektoralt autoritært”, i hans første præsidentperiode som ”managed” eller ”delegativt” demokratisk. Fra officiel side, fx af chefen for Kreml-administrationen, Vladislav Surkov, er benyttet betegnelsen det ”suveræne demokrati” som legitimering af centraliseringen af magten og styringen af valgene. Der har dog ikke, selv ifølge de skarpeste kritikere, under Putin været tale om en tilbagevenden til det gamle system fra før 1991. Flere har peget på, at problemet ikke så meget har været begrænsninger i demokratiet, da disse kendetegner stort set alle lande på det samme socio-økonomiske niveau som Rusland, fx Mexico og Brasilien, men mere at den styrkelse af staten, som Putin lagde op til, ikke gav sig udslag i højere effektivitet, mindre korrupsion og større velfærd, dvs. bedre ”performance”. Med Ivan Krastev’s ord var systemet i meget høj grad ”fastfrosset”⁸¹. Ved valget i december 2007 sikrede det Forenet Rusland sig mere end 60 pct. af stemmerne, og året efter overgik præsidentposten helt planmæssigt til Medvedjev og med Putin som ministerpræsident. I marts 2012 vendte Putin tilbage som præsident i 2012, og at Medvedjev overtog som ventet posten som ministerpræsident. Men de mange protestdemonstrationer viste, at Putin’s tredje præsidentperiode bliver sværere end de to første. Som sagt af *Ben Judah* og *Andrew Wilson* (Judah and Wilson, 2012), var det slut med mange års ”Putin-konsensus”. Flere russere end før mente, at den vertikale magtsøjle gjorde mere skade end gavn.

Forholdene i *Ukraine* har haft en vis lighed med Rusland og andre SNG-lande, kendetegnet ved forskellige varianter af ustabile, kompetitive autoritære regimeformer og mærket af både den tunge arv fra fortiden og de kaotiske omstændigheder omkring opløsningen af Sovjetunionen, hvilket uundgåeligt skabte en sti-afhængighed (”path-dependence”). Både Rusland og Ukraine fik udviklet semi-præsidentiale eller (Rusland) super-præsidentialisme med stor indflydelse til oligarker. I begge lande var de politiske partier svagt udviklede, og adskillige medlemmer af parlamenterne blev valgt uden for partierne. Ukraine har siden uafhængigheden været mærket af institutionel uklarhed og rivalisering og særdeles hårde kampe mellem parlament, præsident og skiftende regeringer. Politik fik under Kutjma karakter af maskinpolitik (”machine politics”) (D’Anieri, 2005) mærket af patron-klient og klan-politik og elementer, som er kendt i kompetitiv autoritære systemer og i delegativt demokrati.

Om ”Orange-revolutionen” i 2004 vil bevæge Ukraine i retning af et konsolideret liberalt demokrati var (og er) højst usikkert. Magtkampene mellem præsidenten (Juschtschenko) og ministerpræsidenten (Tymoshenko) og anklager om korrupsion og forræderi mod ”revolutionen”, kort sagt dybt alvorlige ”krige i toppen” mellem revolutionens sejrherre, tog til i omfang til overraskelse for mange, men næppe blandt dem, der havde fulgt udviklingen i eks-kommunistiske lande på tæt hold.

Allerede omkring ét-året for ”revolutionen” blev mange dybt skuffet, og stemningen var vendt. Janukovitj kunne vendte tilbage på ministerpræsidentposten, og valget i efteråret 2007 endte

⁸¹ Interview med Krastev i det polske *Newsweek* 5.-11.3. 2012:58-60.

omtrent uafgjort mellem de to politiske fløje. Den ny regering bestående af Orange-partierne havde kun et smalt flertal bag sig. Tymoshenko dannede regering, men forholdet til præsident Juschtschenko blev aldrig harmonisk. Ved præsidentvalget i januar 2010 opnåede Janukovitj et overraskende politisk come-back. Han satte Orange-politikken ud af kraft ved at sikre sig en præsidenttro regering og genindføre et stærkere præsidentstyre gennem at få den eksisterende forfatning kendt ugyldig og den gamle genindført. I 2011 blev der rejst stærkt kontroversielle retssager, bl.a. mod tidligere ministerpræsident Julia Tymoshenko og flere tidligere ministre og politiske rådgivere. EM i fodbold i 2012 satte ekstra fokus på tilbageslagene for demokratiet i Ukraine.

Regimeformen i Hviderusland har under Lukasjenko været åbenlyst autoritært, men dog ikke diktatorisk-totalitært for så vidt som der altid har været lommer af pluralisme og mulighed for påvirkning også ude fra. Flere (Marples, 2005) peger på, at forholdene i Hviderusland et godt stykke kan forklares historisk-strukturelt, fx ud fra de stærke historiske bånd til Rusland/Sovjetunionen, den lavt udviklede nationale identitet, den sociale og økonomiske tilbageslåenhed, frygten for ustabilitet og kaos samt den beskedne politiske diaspora i Vesten, der gjorde det vanskeligere at få vestlige regeringer til at træde aktivt til og støtte kampen for at få væltet Lukasjenko.

Præsidentvalget i 2010 gav ikke grund til optimisme, men den økonomiske krise svækkede Lukasjenko.

Sættes realistiske krav til konsolidering kan konkluderes, at konsolideringen for de fire centraleuropæiske landes vedkommende er ret fremskreden, men langt fra afsluttet, ligesom der kan sættes spørgsmålstejn ved, om demokratiseringen overhovedet kan afsluttes⁸². I minimalistisk forstand kan vi konstatere, at de relevante politiske aktører og de fleste borgere har indrettet sig på konkurrenceprægede valg og accepteret grundlæggende borgerlige og politiske rettigheder. I den forstand er demokratiet ”the only game in town”. Støtten til demokratiet er som sagt blevet mere diffus end specifik, for trods fald i stemmedeltagelsen, stiler kun få spørgsmålstejn ved det demokratiske princip. Støtten til de grundlæggende spilleregler for demokrati var voksende, i hvert fald indtil finanskrisen; kritikken blev primært blevet mod de siddende regeringers politik og embedsførelse. Apolitisk kortsigtet postpolitik med fokus på enkeltpersoner og enkeltsager har været stadig mere iøjnefaldende. Siddende regeringer er normalt blevet straffet hårdt ved valgene på grund af beskyldninger om korrupsion og lav ”performance”, kort sagt var de ramt af ”hyper-accountabilitet”⁸³.

Demokrati er således opnået *på trods af* høj mistillid til demokratiske institutioner, fx parlamenterne og domstolene, der ikke har været i stand til at beskytte borgerne fysisk og socialt. Populisme har

⁸² Jacek Wasilewski behandler emnet i bogen *Zbiory aktorzy polskiej polityki* (1997), Warszawa: Institut Studiow Polskiej Akademii Nauk.

⁸³ Udtrykket som brugt af Sona Szomolányi i Gyárfásova mfl., 2011:22, står for, at regeringer i forhold til tidligere står til regnskab for stadig flere forhold/hændelser, hvilket meget skyldes overgang til postpolitik, enkeltsagspolitik og tabloidisering af demokratiet.

ikke undergravet demokratiet som sådant, men har, som vi har set det fx i Bulgarien, Polen, Ungarn og Rumænien, i høj grad undergravet det liberale demokrati og skabt alvorlige udfordringer for EU. Ikke uden grund taler *Rafal Matyja* (i Kosiewski, 2009: 167) om en bevægelse mod det populistiske demokrati og tabloidisering af demokratiet, men de fænomener har i stor udstrækning kendetegnet hele Europa.

Regimerne i de central- og østeuropæiske lande må således trods alt siges at leve op til Linz' og Dawisha's minimalistiske definition af demokrati og konsolidering, men vi finder stadig tendenser til autoritært demokrati og autoritære situationer og kartellisering af den partipolitiske scene og mange indgreb over for pressefriheden. Flere lande manglede at få gennemført reformer lokalt og regionalt og få afsluttet de økonomiske transitioner, især den strukturelle del. Der blev herved skabt ubalancerede partilandskaber og et majoritetsdemokrati efter princippet om "the winner that takes it all"⁸⁴. Trods problemer er demokratiet blevet "the only game in town", i hvert fald i den elektorale variant, men tendensen til a-ideologisk postpolitik og blød og hård populisme er ikke til at tage fejl af.

Det værste scenarium, kombinationen af et stærkt parlament og en svag, ustabil regering og et system mærket af "ungovernability" og "weimarization", syntes at være undgået - i hvert fald indtil videre, hvilket *Zoltan Barany* allerede sidst i 1990'erne meget rammende sammenfattede på denne måde:

"What we currently have in Eastern Europe are imperfect, flawed, and in some places (e.g. Albania, Romania, Slovakia) fragile but, most importantly, functioning, working, democratic polities" (Braun and Barany, 1999:107).

Den konklusion synes at holde i store træk også i dag, mere end 20 år efter de store gennembrud i 1989. Mon ikke konklusionen også holder, når vi inden længe skal markere 25-året for murens fald.

Stiafhængighed

Konsolidering og demokrati er nært forbundet med graden af handlefrihed for de demokratisk valgte regeringer. Ved stiafhængighed ("pathdependency") forstås institutionelle procedurer, beslutninger og fremgangsmåder, efter hvilke afskeden med det gamle system fandt sted, og som har været vanskelige at fravige senere. Stiafhængighed er uløseligt forbundet med spørgsmålet om graden af handlefrihed i den økonomiske og sociale politik, og, som vi skal se, har handlefriheden været begrænset. Fastfrysning har kort sagt været nært forbundet med fastfrysning af selve vejen fra plan til marked⁸⁵.

⁸⁴ Tonis Saarts, "The Bronze Nights", www.eurozine.com, 2008.

⁸⁵ "Path-dependency" er omtalt i bl.a. Włodzimierz Weselowski, "Political Actors and Democracy: Poland 1990-1997", *Polish Sociological Review*, 3 (119), Warsaw 1997:231, Jacek Wasilewski (ed.) (1997), *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, Warszawa: Institut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 7:7 og Oskar Krejci, "Kyvadlo voleb neni kyvadlem dejin", *Ekonom*, Praha, no.25, 1998:14-16.

Jiri Kabele talte meget rammende om ”path dependence of the fundamental change” og ombygning af gamle institutioner. Ombygningen økonomisk og politisk fandt ikke sted *på* ruinerne, men *med* ruinerne fra det gamle system, hvilket førte de valgte ”pathways” i hidtil ukendte retninger. Det var ikke enkelt at fravige den gamle realsocialistiske sti. De nye post-kommunistiske lande skulle skabe kapitalismen næsten fra grunden. De ressourcer, der var, blev i alt for høj grad anvendt kortsigtet og mest som svar på ”immediate practical dilemmas”⁸⁶. Under den indledende transitionsanomi var vi på det nærmeste vidner til en politisk og økonomisk ”muddling through” uden klart markerede stier. Godt nok blev der *talt* om markedsøkonomi, men *hvordan* den konkret skulle opnås, var usikkert. De senere og noget mere forudsigelige ”path-ways” skal, bedømt overordnet, groft sagt vurderes i sammenhæng med omstændighederne omkring det gamle systems fald, med presset ude fra og de strukturelt bestemte økonomiske, politiske og socio-kulturelle forhold arvet fra det gamle system⁸⁷.

Pathdependency, arven fra fortiden, eksempler herpå:

- Lav moderniseringsgrad, ”mis-modernisering”, semiperifer status
- Mangel på modeliter og autonome og organiserede sociale interesser
- Et generelt svagt og atomiseret civilsamfund, generelt dårligt udviklet demokratisk kultur
- Xenofobi og nationalisme
- Problemer med at få etableret nye ikke-kommunistiske partier, modstand mod partier generelt
- Central planøkonomi, fravær af kapitalistisk kultur og etik
- Skyggeinstitutionalisering og svage formelle institutioner, grobund for organiseret kriminalitet
- Korruption og klientelisme, generelt dårligt fungerende stat, lav legitimitet
- Mistillid til offentlige myndigheder, i nogle lande tradition for brug af vold

Kilde Egen opstilling, inspireret af Cirtautas og Schimmelfennig, 2010: 426 f.

⁸⁶ Jiri Kabele, ”A General Interpretation of Transition in the Czech Republic”, *Czech Sociological Review*, Vol. VII, No. 1, Spring 1999:17.

⁸⁷ Stiafhængighed kan *sociologisk* forstås som holdninger og normer for ”passende adfærd”, *historisk-strukturelt* ud fra omgivelserne og stier arvet fra fortiden, og – alternativt - ud fra ”*rational choice*”, hvor institutioner primært er bestemt ud fra aktør-interesser.

Emnet "path-dependency" er ikke af ny dato. Den sovjetiske ensretning af Central- og Østeuropa efter 1945 udgjorde således en særlig sti. Marshall-planen fra USA efter anden verdenskrig var møntet på at bekæmpe kommunismen, støtte indførelsen af markedsøkonomi og liberalt demokrati og sikre den kapitalistiske markedsøkonomis og det liberale demokratis fortsatte overlevelse. Siden 1989 har de central- og østeuropæiske lande ønsket at forblive frie, men de blev, for at bruge Ágh's formulering, "forced to be free in an imposed way" (Ágh, 1998:33), idet valget mellem de forskellige typer af kapitalisme var givet dem på forhånd. De nye demokratier i øst blev ad den vej tvunget til at spille den rolle, der var ventet og krævet af dem fra det internationale samfunds side, men rollen var ikke nødvendigvis optimal og populær bedømt inde fra, dvs. af befolkningerne selv. Helt på linje hermed fremhæver *Zygmunt Bauman*, at de nye post-kommunistiske regeringer har haft ringe frihed til at bestemme deres egen politik, også selv om de havde måttet ønske det (i Bryant og Mokrzycki (eds.) 1994:25). De nye ikke-kommunistiske eliter kom til at styre tilbagestående post-kommunistiske økonomier med utålmodige befolkninger og en økonomisk medicin, som var pålagt ude fra af internationale finansielle institutioner. Det har ikke været afgørende, hvem der havde regeringsmagten, for den førte politik gik under alle omstændigheder i samme retning.

Polakken *Stanislaw Mocek* har betegnet fænomenet path-dependency som dette "at styre uden alternativer" ("rzadzenie przez bezalternatywnosc") og som et "ensrettet moderniseringsprojekt"⁸⁸. De nye projekter for samfundets indretning havde vesteuropæiske forbilleder, men kun sjældent i konsistent formen. Det eneste, der kunne siges var, at de ikke var sovjetiske⁸⁹. *Artur Laska* (Laska, 2011) understreger i den forbindelse den neoliberal ideologis dominans med stærk tro på top-down beslutninger, teleologiske og teknokratiske løsningsmodeller og påstanden om, at historiens forløb er givet på forhånd, kort sagt en særlig variant af "ikke-politik" og "politik uden politik". Alt andet er populisme, "demagogi" og udtryk for "falsk bevidsthed". Dynamikkerne for forandring er under de forhold vigtigere end de aktuelle sociale positioner i samfundet, der forandrede sig for hurtigt (Markowski, i Grabowski og Mocek, 1997:122). Udskiftningerne på eliteplanet var store. Dagens politiske ledere blev morgendagens opposition, og måske kom de gamle ledere ikke i parlamentet.

Målt bevidsthedsmæssigt kom den post-kommunistiske stiafhængighed til udtryk i en følelse af mangel på alternativer, idet stierne var geo-demokratisk og geo-kapitalistisk fastlagt med en strukturelt betinget afhængighed af vestlige internationale finansielle institutioner og europæiske økonomiske strukturer. Stiafhængigheden blev i takt med globaliseringen og tilpasningen til EU gjort endnu mere ensrettet. Dette i forening kom til at skabe problemer, for befolkningerne ønskede naturligt nok en anderledes og frem for alt en mere human form for kapitalisme. EU-medlemskabet formindskede ikke de sociale frustrationer, men skabte tværtimod nye og alvorlige "post-accession" kriser. Den globale finansielle krise fra efteråret 2008 blev et klart vidnesbyrd om, i hvor høj grad også de østeuropæiske økonomier efterhånden var blevet integreret i finansmarkederne den globale økonomi.

⁸⁸ På polsk: "Jednokierunkowy projekt modernizacyjnego".

⁸⁹ Stanislaw Mocek, "Politika a lad normatywny", i Grabowski og Mocek, 1997:184-185.

Økonomisk afmagt og lav handlefrihed førte til mange personificerede magtkampe og identitetspolitik. Valgkampen skulle jo handle om et eller andet, og når den økonomiske og sociale politik lå fast, kom personspørgsmål og spørgsmål om korrupsion og politiske skandaler til at fylde mere. Med andre ord, den manglende handlefrihed uddybede konflikterne på person- og symbolplanet, og den politiske stabilitet kom til at lide hårdt herunder. Økonomisk stabilitet blev truet af de politiske kriser, de hyppige regeringsskift, personudskiftningerne, de mange politiske skandaler og den udbredte transformationstræthed. En ny frustrationsbølge gødede i 2007 jorden for nye populistiske partier, og denne nye bølge blev yderligere forstærket med udbruddet af finanskrisen i 2008.

Mulighederne for inden for en overskuelig fremtid at opnå vestlig levestandard har ikke været til stede, men de veje og strategier der blev lagt for overgangen til markedsøkonomi, kunne ikke fraviges. Ingen realistiske alternativer og ingen sideveje eller tredje veje var mulige uanset de mange ønsker om det modsatte. Antipolitik og tredje veje blev af Tjekkiets Václav Klaus hånligt udlagt som ”tredje veje til den tredje verden”. Tempoet og formen kunne godt variere, men ikke *retningen*.

Fastfrysning og affrysning af skillelinjer (”cleavages”)

Konsolidering er forbundet med de skillelinjer (”cleavages”), der er afgørende ved valgene og for graden af konsensus på eliteplanet. I det følgende omtales først studiet af skillelinjer og ”cleavages” generelt, dernæst deres betydning i Central- og Østeuropa i årene efter 1989. Fastfrosne skillelinjer skaber en stiafhængighed, der mindsker handlefriheden i den økonomiske og sociale politik. *Samuel L. Lipsets og Stein Rokkans fastfrysningstese* (Lipset og Rokkan, 1967) med understregningen af de partiopdelinger, der blev skabt omkring tidspunktet for indførelse af almindelig valgret, har her haft meget stor gennemslagskraft og været genstand for mange diskussioner, for så vidt angår de central- og østeuropæiske lande. Men de ”cleavages” der gjorde sig gældende i vest-europæiske lande omkring kommunismens fald, har ikke nødvendigvis haft samme betydning i landene i øst efter murens fald.

Rokkan pegede i sin tid på, at skillelinjer konverteres og ”fastfryses”, også selv om de underliggende societale konflikter bliver mindre⁹⁰. Særlig betydning tillægger han de opdelinger, der blev skabt under selve statsopbygningen og nationsopbygningen. Især er der rettet fokus mod verdslig over for kirkelig, arbejde over for kapital, by over for land, center over for periferi samt nationalt over for kosmopolitisk. Kommunismen sammenbrød skabte en ny systemisk skillelinje, en skillelinje ”under transitionen” i form af et for eller imod det gamle eller det nye system. Tilgangen har her været *sociologisk* med udgangspunkt i social stratifikation eller *politologisk* med udgangspunkt i de politiske holdninger og koblingerne til bestemte skillelinjer (Hlousek mfl., 2004:45). ”Cleavages” forudsætter vedvarende (”persistence”) og reproduktion over tid, hvilket

⁹⁰ Lipset, Seymour Martin and Stein Rokkan (1967), "Cleavages Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction", Lipset and Rokkan, 1967.

dog ikke er enkelt at fastslå empirisk⁹¹. *Gabór Tóka* mener således, at vi kun har at gøre med "cleavages",

*"if an enduring organizational form is given to a politically mobilized opposition between such members of relatively closed groups who have distinct values, beliefs and identity"*⁹².

Vi taler kort sagt kun om "cleavages", dersom delingerne er *varige* og styrker gruppetrækkene. I hvilket omfang det så sker, kan også være svært at sige med sikkerhed (Kitschelt m.fl., 1999:63). Kravet om varighed og "social lukkethed" indebærer, at kun få forskelle som fx klasse, etno-religiøse og regionale identiteter og by-land, er stærke og varige nok til at kunne danne "skillelinjer" og ad den vej påvirke vælgeradfærden. Politik kan med tiden helt ophøre med at afspejle bestemte skillelinjer i samfundet, og uenighederne må derfor placeres under en anden form for politisk virksomhed, hvor enkeltsager og korttidsfaktorer og rene personfaktorer gør udslaget.

Kort formuleret har de *gamle* "cleavages" især taget udgangspunkt i

- Erhvervsfordelingen, herunder hvor mange ansatte vi finder inden for industri og landbrug.
- Fordelingen af velstand mellem regioner
- Fordelingen efter religiøse kriterier
- Etnicitet, fx forskelle i sprog og regional kultur

(Lane and Ersson, 1999:113).

Og under det nye regime følgende typer

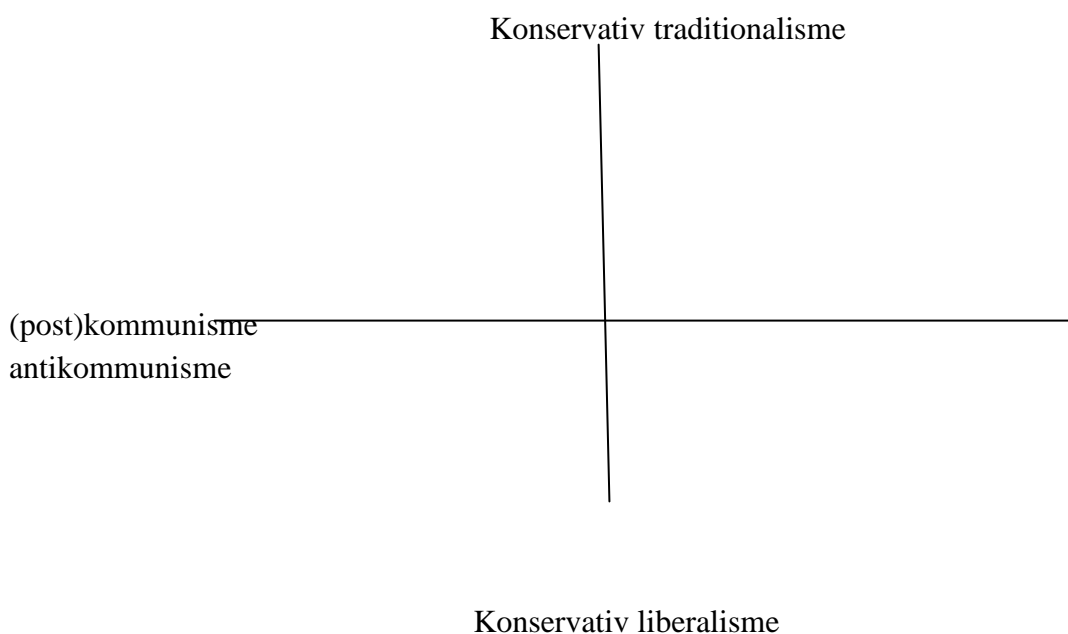
- "Nye "cleavages", der for en stor del har været postkommunistisk og *systemiske* og "regime divide", dvs. vedrører systemet som helhed, i den første fase for eller imod det gamle system. Senere har vi i højre grad haft at gøre med skillelinjer ud fra holdningerne til selve forandringerne under det nye post-kommunistiske system. Her er ofte blevet skelnet mellem
- Økonomisk-distributive, dvs. skillelinjer ud fra holdninger til markedsøkonomi og social ulighed,
- National-kosmopolitiske, dvs. ud fra nationalt versus internationalt

⁹¹ Gábor Tóka, "Party Appeals and Voter Loyalty in New Democracies", *Political Studies* (1998), XLVI:596.

⁹² Tóka henviser til Bartolini og Mair, *Identity, Competition, and Electoral Availability*; O. Knutsen og E. Scarbrough, "Cleavage Politics", i J. van Deth og E. Scarbrough (eds.) (1995), *The Impact of Values*, Oxford: Oxford University Press:492-523.

- Og socio-kulturelle skillelinjer ud fra individualisme over for kollektivismen (Fowler, 2004:98).

Figur: Det politiske rum og systemiske skillelinjer

Centralt i Rokkans's analyser er studierne af processer for *politisk mobilisering*. Forskellene mellem den fase, hvor partierne oprettes og fasen derefter præget af *kontinuitet*, er blevet studeret ud fra de vilkår, hvorunder politisk mobilisering finder sted, før og efter oprettelsen af massepartierne. I takt med den voksende tilslutning til post-materielle værdier mister gamle skillelinjer en del af deres oprindelige betydning. For de central- og østeuropæiske landes vedkommende kunne fastfrysning især i de første år forklares ud fra selve omstændighederne omkring de gamle systemers fald, kendetegnene ved den kommunistiske periode og ikke at forglemme den *før*-kommunistiske periode.

Skillelinjer kan variere fra land til land⁹³. I *homogene* lande antages social status og økonomisk stilling at betyde mest, men i takt med moderniseringen styrkes de socio-økonomiske skillelinjer (kapital-arbejde), og partierne bliver i højere grad massepartier. I udviklede protestantiske lande har religiøse skillelinjer mistet en stor del af deres oprindelige betydning, ligesom de etniske, sproglige og regionale modsætninger er ret beskedne. Eksempler på dette er Sverige, Storbritannien og Norge, og for Østeuropas vedkommende især Tjekkiet. I Belgien og Nordirland har de sociale, økonomiske og religiøse skillelinjer været *sammenfaldende*. Det antages, at udsvingene ved valg er mindre i de tilfælde, hvor skillelinjer kan mobiliseres forholdsvis let. Vi finder også lande, hvor de sociale,

⁹³ R.A. Dahl (ed.) (1965), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven and London: Yale University Press.

økonomiske, sproglige og religiøse skillelinjer krydser hinanden, og hvor skillelinjer derfor afspejles i form af overlappende medlemskab og konfliktfyldte identiteter, dvs. kryds-tryksituationer.

Vigtigt er således, om partierne og borgerne fortsat organiserer sig ud fra gamle societale skillelinjer og herudfra artikulere krav og politiske programmer, eller om der indtræffer et opbrud ("dealignment") eller ligefrem affrysning ("unfreezing") af gamle skillelinjer. Gamle glemte skillelinjer kan måske blive re-aktiveret i særlige situationer. Affryses gamle ideologiske skillelinjer og styrkes de socio-økonomiske, bestemmes valgene mere ud fra enkeltsager, vælgernes vurdering af den førte politik samt ledernes politiske stil og evne til at kommunikere. Karismatiske tillidsvækkende enkeltpersoner kunne under de omstændigheder stadig spille en betydningsfuld rolle. Tendensen i retning af *postpolitik*, hvor enkeltsager og tillid ("trust") og brugen af moderne teknologi (IT, sms, twitter, facebook etc.) bliver altafgørende for valgenes udfald, formindsker betydningen af politiske ideologier og programmer og svækker koblinger til robuste historisk bestemte og varige skillelinjer i samfundet. Tendenser i retning af populisme og protestpolitik svækker også betydningen af "cleavages" i den klassiske form og gør valgene mere uforudsigelige.

Vestlige studier har gennem tiderne ofte taget deres udgangspunkt i "deep freeze" scenarier ud fra tesen om at "Øst er og forbliver Øst, og Vest er og forbliver Vest", at delingen mellem øst og vest er strukturelt, dvs. politisk, økonomisk og kulturelt bestemt og derfor udgør en permanent tilstand (Ágh, 1998:39). Eller sagt med Metternich's ord, Asien begynder efter Wiens porte mod øst. Dialektikken mellem gamle skillelinjer fra den før-kommunistiske periode og nye postkommunistiske har tilført forandringerne i Central- og Østeuropa særlige egenskaber, for flere skillelinjer har deres haft baggrund i det gamle system, både det før-kommunistiske og det kommunistiske.

De politiske skillelinjer og i særdeleshed uenigheder om *regimeformen* var iøjnefaldende især i de første år. Som påpeget af fx *Grigorij Meseznikov og Olga Gyartasova* (Mezeznikov og Gyartasova, 2008) er socio-økonomiske skillelinjer og højre-venstre-akser svage i lande, hvor nationsopbygning og spørgsmål med relation til national identitet stadig står stærkest i vælgernes bevidsthed. Som eksempel kan nævnes Slovakiet frem til 2002, især årene under Meciar. Systemiske skillelinjer har som sagt i høj grad haft deres baggrund i den før-kommunistiske periode. Flere historiske partier, fx venstrefløjspartier og kristelige partier, fik efter 1989 samme vælgerhøjborges geografisk som i mellemkrigsperioden. Holdninger til bestemte historiske begivenheder og konflikter med oprindelse i tidspunktet omkring de gamle systemers fald, kan med tiden blive "fastfrosset" og derfor svære at affryse.

Systemiske skillelinjer, forbundet med den kommunistiske fortid, har været *socio-kulturelle* og i høj grad koblet til identitet. Anti-kommunisme versus (post)kommunisme skabte et meget langt stykke det politiske rum, men inden længe fik modsætningen konservativ-liberal over for konservativ-traditionalistisk større betydning. I de anti-kommunistiske diskurser har kravet om moralsk økonomi og statslig omfordeling har stået skarpt over for neoliberale, hos hvem vægten mest er lagt på

spontane markedsprocesser og lav statsintervention, men partierne voksede ikke som i vestlige lande frem organisk frem ud fra bestemte historiske, sociale og geografiske opdelinger i samfundet.

Hermed berøres uundgåeligt spørgsmålet, om hvorvidt strukturel stemmeafgivning, dvs. en stemmeafgivning, hvorefter arbejdere fortrinsvist stemmer på venstrefløjspartier, katolikker på katolske partier og middelklassevælgere på liberal-konservative, har eksisteret, om dette har ændret sig over tid eller forventes ændret eller måske på et tidspunkt svækkes for til sidst helt at forsvinde.

Men hvordan har skillelinjerne manifesteret sig i de central- og østeuropæiske lande efter 1989? Omkring selve tidspunktet for de realsocialistiske systemers fald havde forholdet kapital-arbejde med deraf følgende sociale skillelinjer ikke stor betydning. Spørgsmålet er, om vi i den omskiftelige "extraordinære" "anomiske" situation lige efter 1989 overhovedet kunne arbejde ud fra varige skillelinjer, eftersom stemmeadfærden mest blev bestemt ud fra holdninger til det gamle system, ikke ud fra fremadrettede politikker og politisk-økonomiske enkeltsager. Kort sagt var situationen dengang ikke-standard ("nестandard") og ekstraordinær (Hlousek mfl., 2004:9). Det forhold at skillelinjerne endnu ikke var klart afgrænsede var i sig selv fremmede for, hvad *Abby Innes* meget rammende har kaldt "catch-all or constituency-maximising strategies", dvs. en stræben efter at skaffe sig mange vælgere gennem brede, forsimplede, ja nærmest a-politiske appeller (Innes, 2001:77).

De mest tydelige skel var i begyndelsen knyttet til alder, religion, tidligere medlemskab af kommunistpartiet, og bopæl. De sociale interesser var uklare og inkonsistente, så længe de post-kommunistiske samfund var underkastet så hastige og dybe sociale forandringer. "Non-economic value cleavages" havde stor betydning⁹⁴, men med tiden vandt de socio-økonomiske skillelinjer frem. Interessebaseret stemmeafgivning var, set over hele perioden, ikke nødvendigvis meget lavere i Central- og Østeuropa end i Vest-Europa. De sociale grupper der nød økonomiske fordele under det gamle system, har mest stemt på liberale og post-kommunistiske socialistiske partier, bønderne på agrare.

Den indledende periode var mærket af socio-kulturelle opdelinger som stat over for civilsamfund, minimalistiske over for maximalistiske krav og radikalt indstillede over for moderate⁹⁵. Med tiden veg disse for helt nye opdelinger. Kategorier som "godt" og "ondt" havde for højre-traditionalistiske partier nærmest metafysisk karakter, ligesom konspirationsteorier og påstande om "nationalt forræderi" havde godt fat. Det metafysisk onde kunne for det yderste højre være jøder, kommunister, "ugudelige" og andre "trusler". Den etiske anti-politiske myte om at organisere sig uden for statslige strukturer var stærk, men holdningerne til samfundet som sådant var sjældent konsistente og heller ikke forbundet med bestemte socio-økonomiske "cleavages", snarere med systemiske.

⁹⁴ Se fx Scott C. Flanagan and Russel J. Dalton, "Model of Change", i Mair, 1990:232 ff.

⁹⁵ Se f.eks. D.-L. Seiler, *Le cas partis politiques dans les nouvelles democraties de l'Est eropéen*, Institut de science politique, Travaux de science politique, Université de Lausanne, Lausanne 1991.

Det skal ikke glemmes, at der en eller anden udstrækning var blevet plantet et "homo sovieticus" i hver eneste østeuropæer. Meningsmålinger i Polen udviste således i den første periode stor tilslutning til klassiske socialistiske grundsynspunkter med krav om social beskyttelse, men ofte udtrykt i antikommunistisk form⁹⁶. Under protestdemonstrationer rettet mod virksomhedslukninger, som var vedtaget af liberale politikere, kunne ofte høres råbet "Ned med kommunismen". De her omtalte skillelinjer var for mange vælgere ikke nødvendigvis forbundet med bestemte politiske partier og heller ikke de klassiske højre-venstre-opdelinger, men snarere med bestemte *kategorier* og "politiske lejre", fx med konservative og liberale over for agrare og kristne over for socialistiske.

Skillelinjer er ofte blevet manipuleret og brugt af partier og enkeltpersoner og nedtonet i tilfælde af politiske kompromis'er og i forbindelse med regeringsdannelser. Det sidste skete fx, da Frihedsunionen og AWS indgik regering sammen i Polen, Socialistpartiet og de liberale (SZDSZ) i Ungarn og da ODS og Socialdemokratiet indgik deres magtdelingsaftaler i Tjekkiet i slutningen af 1990erne.

De politiske skillelinjer har i nogen grad være *generationsbestemte*. Den yngre generation havde kun oplevet *kommunisme i krise og forfald*, hvorfor identiteten i mindre grad var knyttet til det gamle system, hvis undergang var ventet af langt de fleste. Især højt uddannede, unge mandlige vælgere, nyuddannede og folk med tilknytning til den moderne nomenklatur støttede til den nye neoliberalisme. For disse indflydelsesrige transitionsvindere var (og er) perioden før 1989 fortid.

Historiske, kulturelle og symbolske skillelinjer svækkede i begyndelsen de økonomiske og sociale, der ofte betragtes som de vigtigste set i et konsoliderings- og moderniseringsperspektiv⁹⁷. De socio-økonomiske skillelinjer skal således gerne blive stærkere med tiden, men modsætningerne vedblev i vid ustrækning historisk og "følelsesmæssigt" bestemte, dvs. "affektive" (Reykowski, 1984:25,26) udtrykt i skarpe modsætninger, fx de "skyldige" (kommunisterne) versus "ofrene" (befolkningerne).

Samtidige og sammenfaldende appeller til gruppeinteresser kunne cementere delingen i en (post)kommunistisk over for en antikommunistisk "lejr". Polske iagttagere har peget på en ny og farlig "affektiv polarisering"⁹⁸ kendetegnet ved foragt for politiske modstandere, egocentrisk, asocial opdeling i "mit" og "andres" og uvillighed til at tænke langsigtet og strategisk, og den tænkemåde viste sig svær af ændre⁹⁹. Undertiden havde "Vi-Dem" et etnisk aspekt. I de baltiske lande fortrængte spørgsmålet om det russiske mindretal et langt stykke økonomiske og sociale emner.

Det er her vigtigt at få fastlagt, i hvilken grad skillelinjerne kan iagttages *både* på eliteplan og på det civile samfunds plan, ligesom det er vigtigt at få fastslået følgerne, dersom holdningsmæssige uoverensstemmelser mellem eliter og borgere ikke bliver formindsket med tiden. Hvor normative

⁹⁶ Włodzimirz Pawluczuk, "Zapowiedz w wielkiej herezji", *Polityka* no.7, 1993:20.

⁹⁷ Włodzimirz Weselowski, "Aktorzy sceny politycznej i demokracja", i Grabowski and Mocek 1997:67.

⁹⁸ På polsk: "afektywna polaryzacja".

⁹⁹ Krystyna Skarzynska, "Polak Maruda", *Gazeta Wyborcza* 20.1. 2003:18-19.

(værdi-), strukturelle (demografiske) og organisatoriske (parti-) elementer er forbundne og alle har indflydelse, vil modsatrettede processer, fastfrysning og affrysning kunne ophæve og afbalancere hinanden. Gamle socio-kulturelle skillelinjer vil i de tilfælde let kunne blive mest udsalgsgivende¹⁰⁰.

Mange vælgere blev bragt i krydstryksituationer, for de politiske konflikter var ikke endimensionale, ikke blot et spørgsmål om for eller imod det gamle system. Vælgerne forkastede ikke alt i det gamle system og forholdt sig kritisk til det nye, hvilket skulle ramme de ikke-kommunistiske bevægelsespartier uventet hårdt. De nye ikke-kommunistiske eliter handlede ikke særlig rationelt, da de havde svært ved at forstå de nye modsætningsfyldte postkommunistiske identiteter. De nye demokratiske institutioner blev ofte brugt til at eliminere politiske modstandere og ikke alene repræsentanter for det gamle system, men i høj grad også konkurrenter inden for egen lejr.

Figur: Post-kommunistiske identiteter

”Vi contra ”Dem”	Konfrontationen på identitetsplan mellem de kommunistiske myndigheder og oppositionen. Blev i en eller anden grad blevet fastfrosset under konfrontationer mellem de ”post-kommunistiske” og neo-traditionalistiske partier
”Jeg”	Den fremherskende tendens lige omkring de gamle systemers undergang, hvor såvel eliter som ”almindelige mennesker” handlede ud fra kortsigtede overlevelsesstrategier.
”Os selv”	Skærpelse af modsætninger <i>inden for</i> de anti-kommunistiske grupper, især på eliteplanet, jævnfør fx ”krigene i toppen” inden for Solidaritet i Polen.
”Jeg-Vi”	Med overgang til mere ordinær politik får politiske identiteter mere fast form og forbindes herefter mest med gruppeinteresser.
”jeg selv”-”de andre”	Egoistisk og kortsigtet tænkning med særligt fokus på egeninteresser, uden nævneværdig strategisk satsning og under lav politisk deltagelse. Kommer til udtryk i form af mangel på tillid til andre og også i lav ”human capital”.

Kampen kom således i stigende grad til at stå mellem ”os selv”, dvs. *mellem* modstandere af det gamle system. Der opstod en slags alles kamp mod alle, hvor det gjaldt om at sikre sig selv den bedst mulige udgangsposition. Spillereglerne var ikke fast forankrede, men med tiden blev ekstrem identitetspolitik erstattet af jordnær ordinær politik med tættere koblinger mellem partierne og bestemte sociale grupper i samfundet (”Jeg-Vi”). Partierne fik kort sagt efterhånden en større social

¹⁰⁰ Tóka henviser her til O. Knutsen og E. Scarbrough, ”Cleavages Politics and Value Conflict”. Paper presented at the meeting of Group 4 of the ”Beliefs in Government”, project of the European Science Foundation in Paris, 1993.

og geografisk forankring, i hvert fald sammenlignet med den første periode. De fleste vælgere blev bedre i stand til at identificere sig selv som vindere eller tabere socialt, hvilket afspejles partipolitisk. Fuldstændig affrysning af skillelinjerne fra tiden før og lige efter systemskiftet fandt ikke sted, men de politiske partier og lederne blev i højere grad på valgdagen vurderet ud fra evnen til at regere og kommunikere og sikre højere levestandard for de fleste i samfundet, dvs. høj ”performance”.

Postkommunistiske skillelinjer - generelt

- Kommunisme over for antikommunisme, dvs. systemiske skillelinjer ud fra regimets karakter, særlig iøjnefaldende lige omkring de gamle systemers fald
- ”Revitaliserede” ideologiske, systemiske og residuale med udgangspunkt i det nye regimes karakter, fx med postkommunister/neoliberale versus traditionalister som ved valget i Polen i 2005
- Nationalistisk-etniske skillelinjer, i Centraleuropa mest udpræget i Slovakiet
- Land-by, mest udpræget i Ungarn og mindst i Tjekkiet
- Socio-økonomiske, transitionsvindere over for transitionstabere, får med tiden større betydning, mest udtalt i Tjekkiet
- Religiøse skillelinjer, kirke versus stat, særlig udtalt i Polen og til dels også i Slovakiet
- Postmaterialistiske skillelinjer i svøb, har fået mere betydning, men erklærede grønne partier har haft beskedne opbakning

Egen opstilling, inspireret af Hlousek og Kopecek, 2005.

Erfaringerne har, som vil være fremgået, været forskellige. Skillelinjer forbundet med den kommunistiske fortid, kirkens rolle, kristne og etiske værdier, den førte økonomiske politik og overgangen fra plan til marked bestemte i Polen i høj grad den politiske dagsorden omkring tidspunktet for rundbordsamtalerne i 1988-1989. Nogle emner blev løst under selve forhandlingerne, men spørgsmål med relation til kirkens rolle og forfatningen forblev ydrest kontroversielle. Skillelinjerne i Polen var meget forbundet med synet på fortiden og kirkens rolle. Skillelinjen land-by blev reaktiveret ved valget i 2001 og bragte bondebevægelsen Selvforsvar i parlamentet.

Det forhold at Valgaktion Solidaritet og Venstredemokratisk Alliance op til årtusindeskiftet blev Polens to stærkeste partier blev betragtet som fastfrysning af socio-kulturelle og ideologiske skillelinjer. Følgen heraf var en bevægelse i retning af et bipolarisert partisystem med (post)kommunister over for (post)Solidaritet¹⁰¹. Etablering af varig skillelinje forudsatte, at både AWS og SLD forandrede sig over mod fasttømrede og institutionaliserede standardpartier og ikke vedblev med at være blot løse valgkoalitioner. Målt geografisk har højre-nationale partier og i 2001 også det nye Selvforsvar (Samoobrona) haft klart størst tilslutning i Polens sydlige regioner, som under delingen af landet havde hørt under Østrig, hvorimod venstrefløjen over hele perioden siden 1989 har haft størst vælgeropbakning i tidligere tyske og russiske områder i nord-vest og nord-øst.

Den kommunistiske fortid blev betragtet særlig negativt i Tjekkiet, hvilket i udgangssituationen kom selv de autentiske socialdemokratiske partiers muligheder til skade, frem for alt det tjekkiske Socialdemokrati, der slet ikke opnåede repræsentation i det første frit valgte parlament. Ungarn, Tjekkiet og Polen var alle forholdsvis homogene stater målt etnisk, sprogligt og religiøst, dog fik i Slovakiet spørgsmål med tilknytning til det ungarske mindretal og religionen en vis betydning ved valgene.

Affrysning af modsætningen ”Vi” (oppositionen) versus ”Dem” (kommunisterne) indtraf forholdsvis tidligt i Ungarn men blev senere reaktiveret i Viktor Orbán’s regeringsperiode (1998-2002) og i høj grad også efter valget i 2006. Denne modsætning fik tydelige nationalistiske islæt. I mindre homogene lande, som de baltiske lande og Slovakiet, kan vi i højere grad se mere *sammenfaldende* konfliktlinjer og lavere politisk og ideologisk affrysning. Dog fik den systemiske skillelinje (Meciar over for anti-Meciar partier) med tiden mindre betydning i Slovakiet, og den større vægt til den socio-økonomiske skillelinje kom i 2006 især Robert Fico’s parti Smer-SD til gavn.

Affrysning kan finde sted gennem oprettelse af *nye partier* eller gennem ændringer i bestående valgeregler, fx indførelse af højere spærregrenser eller overgang til valg i enkeltmandskredse. Affrysning af skillelinjer har også fundet sted gennem etablering af nye hidtil ukendte politiske alliancer, sådan som det skete i Ungarn efter valget i 1994 gennem regeringsdannelsen mellem liberale og socialister og sidst i 1990erne i Tjekkiet gennem magtdelingsaftalerne mellem CSSD og ODS.

Affrysning af skillelinjer kunne også finde sted i *krisesituationer*, og ved visse valg kunne nye protestpartier ændre det hidtidige partisystem, sådan som vi så det i Rumænien ved valget i 2000, i Polen i 2001 og i Litauen i 2008. Nye protestpartier har også haft fremgang i Slovakiet. Årsagerne kunne være økonomisk tilbagegang, politiske skandaler eller måske fravær af en demokratisk kultur.

¹⁰¹ Lena Kolarska-Bobinska, "Co innego bedzie dzielcie Polakow", *Rzeczpospolita*, 12.11.1998.

De central- og østeuropæiske lande har været mærket moderniserings- og velstandsefterslæbet i forhold til Vesten, og intet tyder på at efterslæbet overvindes foreløbigt, uanset ønsker om hurtigt at indhente Vesten. Med undtagelse af Tjekkiet har de central- og østeuropæiske lande gennemgået sene industrialiserings- og moderniseringsprocesser ("mismodernisering"), hvorfor forholdet kapital-arbejde i udgangssituationen ikke havde samme betydning som i de vestlige industrisamfund. Arbejderklassen havde under det gamle system været koncentreret på store virksomheder med tilbagestående teknologi, hvilket betød, at den i gennemsnit også var dårligt uddannet. Derved blev skabt modstand mod teknologisk omstilling, nye ledelsesformer og fri markedsøkonomi og privatiseringer, der kunne true beskæftigelsen. Arbejdere og ledelse optrådte ofte i fællesskab over for myndighederne, i særdeleshed i forbindelse med krav om mere statsstøtte.

Socio-økonomiske skillelinjer trives bedst i systemer med stærke fagforeninger. Men omkring 1989 var de gamle fagforeninger nærmest brudt sammen. Nye blev oprettet, men institutionalisering tog tid. Der blev dog i flere lande etableret trepartsinstitutioner med repræsentanter for fagforeningerne, arbejdsgiverne og staten. Koblingen til de politiske partier forblev svag, og fagforeningerne var svækket på grund af lav tilslutning inden for den nye private sektor. Arbejderklassen har derfor ikke været i stand til på afgørende måde at påvirke transformationerne, men den har været i stand til at vanskeliggøre privatiseringer, skaffe virksomheder statssubsidier. Alt dette skete dog ikke nødvendigvis takket være fagforeningernes påvirkningsarbejde. Den voksende ulighed og den stigende arbejdsløshed skærpede modsætningerne og kunne bane vej for en fremgang for yderliggående partier, i Polen for Selvforsvar, PiS og LPR, i Slovakiet for kommunisterne (KSS). Efter udbruddet af finanskrisen fra 2008 og euro-krisen blev etablerede politiske partier bragt under ekstra pres.

APPENDIX:

Relevante tidsskrifter

Journal of Democracy
Democratization
Journal of Democracy
Communist and Post-Communist Studies
Journal of Communist Studies and Transition Politics
Journal of Post-Communism
Central Europe Review
Europe-Asia Studies
Central European Studies Review
Communist and Post-Communist Studies
Political Studies
Polish Sociological Review, at finde under www.cceol.com
East European Politics and Societies
Demokratizatsiya

Relevante web-adresser

www.osw.waw.pl polsk hjemmeside m. aktuelle artikler også på engelsk. God til at ajourføre sig.
www.eurozine.com intellektuel præget debat om aktuelle emner, fx medier, populisme etc.
www.laender-analysen.de om staterne i det gamle Sovjetunionen. God til at blive ajourført med.
www.cer.or.uk EU tænketank.
www.ceskenoviny.cz tjekkiske nyheder, også på engelsk.
www.ecfr.eu EU tænketank.
www.rferl.org Radio Free Europe.
www.zei.de om EU, discussion papers og working papers.
www.carnegie.ru engelsk hjemmeside, om SNG-området.

Ordforklaringer

Antipolitik: en modstand over for politik forstået som partipolitik. I stedet satses på civilsamfundet

Antisystemet: den del af befolkningen, der før 1989 vovede åbent at udfordre den herskende elite

Balcerowicz-planen: den økonomiske plan for overgang til markedsøkonomi i Polen, opkaldt efter daværende finansminister Leszek Balcerowicz

Benés-dekreterne: love mv. vedtaget lige efter 2. verdenskrig om uddrivelse af tyskere og til dels ungarere fra det daværende Tjekkoslaviet

BNP: Bruttonationalproduktet

”Catch-all” partier: partier der søger at spænde bredt, ”at fange alle”

Civilsamfundet: det offentlige rum mellem staten og de enkelte familier

”Cleavages”: se skillelinjer

”Cohabitation”: det at præsident og ministerpræsident kommer fra forskellige partier

Deliberation: at forskellige mulige løsninger diskuteres før den endelige beslutning tages, evt. med inddragelse af eksperter

Demokratisk legitimitet: sikres gennem demokratiske rettigheder, fx frie valg

Diffus støtte til demokrati: støtte til selve det demokratiske princip, fx frie valg

Dissidenter: står for personer, der var aktive i opposition til de kommunistiske styre

EBRD: Den europæiske Bank for Rekonstruktion og Udvikling

Euroskepticisme: ”blød” eller ”hård” modstand mod EU og EU-integration

”Extrication”: befrielse (fra det gamle system), op til 1989 handlede mange ”som om de var frie”.

”Governance”: styremåden, her skelnes mellem god (”good”) og dårlig (”bad”) ”governance”.

Helsingforsaftalerne: aftaler mellem Øst-og Vest om stabilitet i Europa, indgået i 1975. Indeholdt afsnit om bl.a. økonomisk og kulturelt samarbejde og menneskerettigheder

Hybridregimer: regimer der ikke er demokratiske eller fuldt ud autoritære, men er ”midt imellem”

IMF: Den Internationale Valutafond

Implosion: hurtigt systemsammenbrud, systemkollaps

Insiderprivatisering: at den gamle virksomhedsledelse får særfordele ved privatisering

Kapitalprivatisering: privatisering af ret sunde virksomheder, typisk med udenlandsk investor

Kartelpartier: partier med tætte forbindelser til staten

Kategoriske konflikter: dybe konflikter, ofte baseret på identitet

Konditionaliteter: krav fra fx EU og IMF som betingelse for at yde økonomisk støtte og lån

Kontraktparlamentet: brugt om det parlament der blev valgt i Polen i juni 1989, hvor kommunisterne på forhånd havde sikret sig 2/3 af pladserne i underhuset, Sejmen

Kooptering: indoptagelse af fx intellektuelle i det officielle system, fx gennem at tilbyde lukrative poster i samfundet. Skete fx i Ungarn under János Kádár.

Korporatisme: tætte og formaliserede forbindelser mellem staten og arbejdsmarkedets parter

Lederbaseret parti: et politisk parti med stærk magt til partilederen og en snæver kreds omkring ham/hende

Lustracje: ”renselse” af staten for (eks)kommunister og agenter for den gamle efterretningstjeneste

Magtdelingsaftaler: aftalerne mellem de tjekkiske socialdemokrater og liberale (ODS) sidst i 1990erne

Negativ konsolidering: at faren for tilbagevenden til det gamle system ikke længere eksisterer

Nomenklaturen: den gamle magtelite

”*Non-systemet*”: systemet mellem det officielle system (kommunister) og antisystemet (opposition) før 1989

”*Non-party system*”: et system er kendetegnet ved svage og splittede partier

Officielle system: magthaverne , dvs. eliten, under det gamle system

Output-artikulation: reaktioner, ofte protester, efter beslutninger er taget

”Overload”: overbebyrdning af systemet på grund af de mange love, der skal vedtages

”Party non systems”: der eksisterer partier, men ikke et ”system”

Patrimonialisme: se sultanisme

”Performance” legitimitet: legitimitet opnået gennem resultater som er følelige for borgerne

PHARE: EU-hjælpeprogram, skabt i slutningen af 1989erne, først møntet på Polen og Ungarn

Pluralisme ”by default”: efter 1989 især brugt om Moldova. Der er demokratiske valg, men staten er svag og både de politiske ledere og partierne dybt splittede

Politisk kapital: måler opbakning og handlefrihed for de ikke-kommunistiske regeringer lige efter murens fald

Postkommunisme: fasen efter kommunismens fald, varer frem til at overgangen er helt afsluttet

Realsocialisme: brugt om det system, der rådede fra Stalins død og frem til 1989

”Rebirth”: kampen mellem nyt og gammelt, som skaber en helt ny tilstand, en ”genfødsel”

Reprivatisering: tilbagegivelse af ejendom nationaliseret under kommunismen

Restitution: se reprivatisering

”Restoration”: genoprettelse af en tidligere samfundsmæssig tilstand

Rundbordssamtaler: forhandlingerne mellem kommunister og opposition omkring året 1989

Selvopløsning: brugt om, at et flertal i parlamentet selv afgør om der skal udskrives valg i utide

Skillelinjer: varige og robuste modsætninger der bestemmer valg, socio-økonomiske, land-by etc.

Sultanisme: brugt om autoritære systemer med en stærk personlig leder, fx Rumænien under Ceausescu, også formuleringen patrimonialisme bruges om det system

Selvbegrænsende revolution: brugt om Polen i 1980, hvor Solidaritet undlod at optrappe konflikten

SNG: Sammenslutningen af Uafhængige Stater, dvs. staterne i det tidligere Sovjetunionen med undtagelse af de baltiske

Specifik støtte: opbakning (eller mangel på samme) til den siddende regering og/eller de politiske ledere

Sultanisme: Stærkt leder/familjestyret regime, brugt om Tyrkiet før 1. verdenskrig

Suverænt demokrati, den officielle russiske opfattelse af demokrati, der afviger fra den vestlige

Total artikulation: ukoordinerede og spontane krav til myndighederne – uden begrænsninger

Totalitarisme: forbundet med nazisme, fascisme og stalinisme, kort sagt ekstreme former for ikke-demokrati

Trianon-traktaten: traktaten fra 1920, der fratog Ungarn store områder i nabostaterne.

”*Two turn over test*”: dækker over at siddende regeringer efter valgnederlag er villige til at opgive regeringsmagten til oppositionen

Visegrad-samarbejdet: politisk og økonomisk samarbejde i Centraleuropa efter murens fald.

PS: Listen er ikke fuldstændig, forklaringerne korte og derfor uden alle nuancerne.

LITTERATUR

Ackerman, Bruce (1992), *The Future of Liberal Revolution*, New Haven:Yale University Press.

Ágh, Attila (1998), *The Politics of Central Europe*, London, Thousand Oakes, New Delhi:SAGE Publications.

Almond, Gabriel A., Sidney Verba (1963), *The Civic Culture*, Princeton, N.J.:Princeton University Press.

Andreev Svetolar A. (2009), "The unbearable lightness of membership: Bulgaria and Romania after the 2007 EU accession", *Communist and Post-Communist Studies* 42: 375-393.

D'Anieri, Paul, "The Last Hurrah: The 2004 Ukrainian presidential elections and the limits of machine politics", *Communist and Post-Communist Studies*, 38 (2005).

Antohi, Sorin, Vladimir Tismaneanu (eds.) (1999), *Between Past and Future, The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*, Budapest:CEU Press, pp. 528-553.

Antoszewski, Andrzej, Ryszard Herbut (1999), *Polityka w Polsce w Latach 90. Wybrane prolegomena*, Wrocław:Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Almond, Gabriel A., Verba, Sidney (1963), *The Civic Culture*, Princeton:Princeton University Press.

Arend, Hanne, (1973), *The Origins of Totalitarianism*, New York:Harcourt Brace Jovanovich.

Bäcker, Roman, "The Post-Yalta Poland between Totalitarianism and Authoritarianism", *Polish Political Science*, Vol. XXXII 2003.

Ash, Timothy Garton , "Revolutions in Hungary and Poland", *New York Review of Books*, 17 august 1989.

Balcerowicz, Leszek, "Understanding Postcommunist Transitions", *Journal of Democracy*, vol.5, no.4, October 1994.

Berend, Ivan T. (1996), *Central and Eastern Europe 1944-1993*, Cambridge:Cambridge University Press.

Berend, Ivan T. (2009), *From the Soviet Bloc to the European Union, the economic and social transformation of Central and Eastern Europe since 1973*, Cambridge:Cambridge University Press.

Berend, Ivan, "The "Crisis Zone" Revisited: Central and Eastern Europe in the 1990s", *East European Politics & Societies* Vol. 15, No. 2, 2001:250-268.

Bielasiak, Jacek, "The Institutionalization of Electoral and Party Systems in Postcommunist States, *Comparative Politics*, no. 1, January, 2002.

Bozóki, András, "Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable", *East European Politics & Societies*, Volume 7, No.2, spring 1993.

Braun, Aurel, Zoltan Barany (eds.) (1999), *Dilemmas of Transition, The Hungarian Experience*, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Brooker, Paul (2009), *Non-democratic Regimes, Theory, Government & Politics*, New York-PalgraveMacmillan.

Bryant, G.A., Edmund Mokrzycki (eds.) (1997), *Democracy, Civil Society and Pluralism* (1997), Warszawa:IFIS Publishers.

Bryant, G.A., Edmund Mokrzycki (eds.) (1994), *The New Great Transformation?*, London and New York:Routledge.

Bugaric, Bojan, "Populism, liberal democracy, and the rule of law in Central and Eastern Europe", *Communist and Post-communist Studies* " 41 (2008) 191-203.

Bunce, Valerie (1999), *Subversive Institutions, The Design and the Destruction of Socialism and the State*, Cambridge:Cambridge University Press.

Bútorá, Martin, Olga Gyárfásová, Grigorij Meseznokov, Thomas W. Skladony (eds.), *Democracy and Populism in Central Europe, The Visegrad elections and their Aftermath*, Brno:Institute of Public Affaires.

Bútorá, Martin, Olga Gyárfasova, Grigorij Meseznikov, Thomas W. Skladony (eds) (2007), *Democracy and Populism in Central Europe, The Visegrad elections and their Aftermath*, Bratislava:Institute for Public Affaires.

Clark, Terry D., *Beyond Post-Communist Studies, Political Science and the New Democracies of Europe* (2002), Armonk, New York, London:M.E. Sharpe

Cohen, Jean and Andrew Arato, *Civil Society and Political Theory*" (Cambridge, MA:MIT Press, 1992,

Cook, Linda J., Mitchell A. Orenstein, Marilyn Rueschemeyer (1999), *Left Parties and Social Policy in Postcommunist Europe*, UK and US:Westview Press.

Culik, Jan, "How Power makes and breaks political parties: Czech politics since 1998", www.arts.gla.uk .

Dahl, Robert (ed.) (1965), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven and London: Yale University Press.

Dahl, Robert (1971), *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven, CT: Yale University Press.

Dahrendorf, Ralf *Reflections on the Revolution in Europe in a Letter Intended to Have Been Sent to A Gentleman in Warsaw* (Time Books, Random House, 1990)

Deuber, Gunter, "Polen nach dem globalen Abschwung: ein fiskalpolitischer Balanceakt", "Polen-Analysen", no. 77, 19.10.2010 www.laender-analysen.de/polen .

Dawisha, Karen and Stephen Deets, "Political Learning in Post-Communist Elections", *East European Politics and Societies* Vol.20, No.4, 2006:691-728.

Diamond, Larry, "Rethinking Civil Society, Toward Democratic Consolidation", *Journal of Democracy*, Vol.5, No.3, July 1994.

Diamond, Larry, "Thinking about hybrid regimes", *Journal of Democracy* 13, No.2 (April), 2002:21-35.

Diamond, Larry and Leonardo Morlino, "The Quality of Democracy, An Overview", *Journal of Democracy* 4. 2004.

Dimitrova, Antoaneta, and Geoffrey Pridham, "International Actors and Democracy Promotion in Central and Eastern Europe: The Integration Model and its Limits", *Democratization*, Vol. 11, no.5, December 2004:91-112.

Downs, Anthony (1957), *An Economic Theory of Democracy*, New York:Harper and Row.

Duverger, Maurice (1954), *Political Parties*, London:Methuen

Elster, Jon, Claus Offe, and Ulrich K. Preuss (1998), *Institutional Design in Post-Communist Societies*, Cambridge:Cambridge University Press.

Enyedi, Zsolt, "The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revivited", *European Review*, Vol. 16, No. 3, 2008:287-304.

Fagan, Adam, "Taking Stock of Civil-Society Development in Post-Communist Europe: Evidence from the Czech Republic", *Democratization*, Vol. 12, No.4, august 2005:528-547.

Friedrich, Carl, and Zbigniew Brzezinski (1956), *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Harvard University Press, Cambridge.

Gati, Charles, "East-Central Europe: The Morning after", *Foreign Affairs*, Winther 1990-91.

Gänzle, Stefan, "The EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis", *Europe-Asia Studies*, Vol. 61, No. 10, December 2009:1715-1734.

Gelner, Ernest, "Civil Society in Historical Context", *International Social Science Journal*, August 1991.

Giannone, Diego, "Political and ideological Aspects in the Measurement of Democracy: the Freedom House case", *Democratization*, vol. 17, Issue 1, 2010.

Gjuricová, Adéla (2008), "Kapitoly z dejin české demokracie po roce 1989", Prag:- Litomyšl:Paseka.

Gjuricova, Adéla, Michal Kopecek, Petr Roubal, Jiri Suk, tomáš Zahradnicek (2011), "Rozdeleni minulosti, vytvarneni politických identitet v České republice po roce 1989", *Praha: Edice Knihovna Václava Havla*.

Gligorov, Vladimir, "Gradual Shock Therapy", *East European Politics&Societies*, Volume 9, No.1, Winther 1995.

Golinczak, Marek, "Polska opozycja polityczna lat siedemdziesiatych I osiemdziesiatych XX wieku wobec przeobrazen wewnetrznych I polityki zagranicznej Związku Radzieckiego", *Rememberance and Justice*, issue 1 (15)/2010: 349-382, on www.cceol.com .

Golinowska, Stanisława, "A Case study of the European Welfare System Model in the Post-communist Countries- Poland", *Polish Sociological Review* issue 2(166)/2009:273-296, on www.cceol.com .

Grabowska, Mirosława, "Political Parties in Post-Communist Poland", *Sisyphus*, IfiS Publishers, IPS Publishers Volume 1 (IX), 1993.

Guliyev, Farid, "Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semoauthoritarianism? An attempt at Conceptualization", *Demokratizatsiya* Summer2005, Vol. 13, issue 3:449-46.

Gyárfásova, Olga, Grigorij Meseznikov (eds) (2011), *Visegrad Elections 2010: Domestic Impact and European Consequences*, Bratislava:Institut for Public Affaires.

Haerpfer, Christan W., Patrick Bernhagen, Ronald F. Inglehart, and Christain Welzel (2009), *Democratization*, Oxford:Oxford University Press.

Hanley, Sean, "Czechs Seek Yet Another Model", *Central Europe Review*, Vol 0, No. 30, 19 April 1999.

Heywood, Anrew (1997, 2002), *Politics*, Palgrave.

Hlousek, Vit, Roman Chytilék (eds) (2007), *Parliamentary Elections and Party Landscape in the Visegrád Group Countries*, Brno:Demoracy and Culture Studies Centre.

Hlousek, Vit, Lubomir Kopecek (2004), *Konfliktni Demokracie, Moderni masová politika ve stredni Evrope*, Brno:Mezinarodni politický ustav, Masarykova Univerzita, af samme forfattere "Konfliktni linie v soucasné ceské slovenské police: mezi stabilitou a zmenu", Working paper c. 10, 2005.

Hoen, Herman W. (2011), "Crisis in Eastern Europe: The Downside of a Market Economy Revealed?", Vol.19, No.1:31-41.

Howard, Marc Morjé (2003), *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge:Cambridge University Press.

Inglehart, R. (1990), *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton:Princeton University Press.

Inglehart, R. (1977), *The Silent Revolution Changing Values and Political Styles*, Princeton:Princeton University Press.

Innes, Abby (2001), *Czechoslovakia, The Short Goodbye*, New Haven and London:Yale University Press.

Innes, Abby, "Party Competition in Postcommunist Europe, The Grat Electoral Lottery", *Comparative Politics*, October 2002.

Irmanová, Eva (1998), *Kádárismus, vznik a pád jedné iluze*, Praha:Karolinum, Nakladelstvi Univerzity Karlovy.

Janicki, Mariusz (2010), "Elektorzy, Prawyborzy w Platformie wlasnie sie koncza, ale kim wlasciwie sa czlonkowie tej partii, którzy prawdopodobnie wybieraja za nas nowego presidenta RP?", *Polityka* nr. 13 (2749), 27 March 2010:12-14.

Judah, Ben and Andrew Wilson (2012), "The End of the Putin Consensus", European Council on Foreign Relations, www.ecfr.eu .

Karl, Terry, "Imposing Consent: Electoralism versus Democratization in El Salvador", in: Poul W. Drake and Eduardo Silva (eds.) (1986), *Elections and Democratization in Latin America 1980-1985*, San Diego: Center for Iberian and Latin American Studies, University of California Press: 9-36.

Karl, T.L., P. Schmitter, "Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe", *International Social Science Journal*, Vol. 128 (1991):269-284.

Kirchheimer, O. (1966), "The Transformation of the Western European Party Systems", in J. La Palombara and M. Weiner (eds.) *Political Parties and Political Development*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kiss, Csilla, "From Liberalism to Conservatism: The Federation of Young Democrats in Post-Communist Hungary", *East European Politics and Societies* Vol. 16, No. 3, 2003:739-763.

Kiss, Yudit, "Privatization Paradoxes in East Central Europe", *East European Politics and Societies*, Volume 8, No.1, Winter 1994.

Kitschelt, Herbert, "The Formation of Party Systems in East Central Europe", *Politics and Society*, 20, 1, March 1992.

Kitschelt, Herbert, "Formation of Party-Cleavages in Post-Communist Democracies", *Party Politics*, Vol. 1, no.4, 1995.

Kitschelt, H., Z. Mansfeldova, R. Markowski, G. Toka (1999), *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Klima, Michal, "Consolidation and Stabilization of the Party System in the Czech Republic", *Political Studies* (1998), XLVI:492-510.

Kmet, Nibert, "Politici a politická história", *Historicky Casopis* issue: 04/2011: 639-652, on www.cceol.com .

Kopecek, Lubomir (2006), *Demokracie, Diktatury a politicke Stranictvi na Slovensku*, Brno: Centrum pro Studium Demokracie a Kultury

- Kopecek, Lubomir (2010), *Era Nevinnosti, Ceska Politika 1989-1997*, Barrister&Principal.
- Kopecek, Lubomir, "Institutionalization of Slovak Political Parties and Charismatic Leaders", Winther 2003, www.iips.cz .
- Kopecek, Lubomir (2007), *Politické Strany na Slovensku*, Brno:Centrum oro Studium Demokracie a Kultury
- Kopecek, Michal, "The Rise and Fall of Czech Post-Dissident Liberalism after 1989", *East European Politics and Society* Volume 25, Number 2, May 2011:244-271.
- Korostelova, Elena A., "The Quality of Democracy in Belarus and Ukraine", *Journal of Communist studies and Transition Politics*, Vol.20, No.1, March 2004:122-142.
- Körösényi, András (1992), *Rivival of the Past or new Beginning? The Nature of Post-Communist Politics*, Pinter Publishers, London and New Y:St. Martin Pressork.
- Körösényi, András (1999), *Government and Politics in Hungary*, Budapest:CEU Press, Budapest.
- Krastev, Ivan, "The Inflexibility Trap: Frustrated Societies, Weak States and Democracy", *Report on the State of Democracy in the Balkan* (Sofia:Centre for Liberal Strategies, 2002).
- Krastev, Ivan (2009), "The Populist Movement", www.eurozine.com .
- Kubicek, Paul, "Post-Communist political studies: ten years later, twenty years behind?", *Communist and Post-Communist Studies*, 33 (2000):295-30.
- Kubik, Jan, "How to Study Civil society: The State of the Art and what to do Next", *East European Politics & Societies*, Vol. 19, No.1, 2005:105-120.
- Kuzio, Taras, "Nationalism, identity and civil society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution", *Communist and Post-Communist Studies* 43 (2010):285-296.
- Kuzio, Taras, "Political Culture and Democracy, Ukraine as an Immobile State", *East European Politics and Societies*, Volume 25, number 1, February 2011:88-113.
- Kuzio, Taras, "Populism in Ukraine in a Comparative European Context, *Problems of Post-Communism*, Vol. 57, No.6, November/December 2010:3-18.
- Lane, Jan-Erik, Svante Ersson (1999), *Politics and Society in Western Europe*, London, Thousand Oaks, New Delhi:SAGE Publications.

- Laska, Artur (2011), *Sprawedliwosc speleczna*”, Turon:Wydawnictwa Adam Marszalek.
- Lavigne, Marie (1999), *The Economics of Transition, from Socialist Economy to Market Economy*, New York:Palgrave, second edition.
- Leska, Vladimir (2006), *Slovensko 1993-2004, léta obav a nadeji*, Praha:Ustav mezinarodnich vztahu.
- Lewis, Paul G (1994)., *Central Europe since 1945*, Longman:London and New York.
- Lijphart, A. (1977), *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Berkley, California: University of California Press.
- Linz, Juan J., & Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore and London:The John Hopkins University Press
- Lipset, Samuel, (1960), *Political Man*, New York:Basic Books.
- Lukin, Alexander, “Putin’s Regime: Restoration or Revolution”, *Problems of Post-Communism*, vol.48, July/August 2001:38-48.
- Mair, Peter (ed.) (1990), *The West European Party System*, Oxford:Oxford University Press.
- Marada, Radim, “Civic Sector and Organizational Identity. Formation of Civic Identities after 1989”, *Polish Sociological Review* issue:2 (162)/2008:191-202.
- Markowski, Radoslaw, Edmund Wnuk-Lipinski (2001), *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*, Wasaw:Friedrich Ebert Stiftung, Institute of Political Studies, Plish Academy of Sciences.
- Marples, David R. (1999), *Belarus, a denationalised nation*, Amsterdam:Harwood academic publishers.
- Marples, David R., “Europe’s Last Dictatorship: The Roots and Perspectives of Authoritarianism in “White Russia”, *Europe-Asia Studies* Vol.57, No.6, September 2005:895-908.
- Matynia, Elzbieta (ed.) (1996), *Grappling with Democracy, Deliberations on Post-Communist Societies (1990-1995)*, Prague:Sociologické Nakladelstvi, Prague.
- McDonald, Jason, “Transition to Utopia: a Reinterpretation of Economics, ideas and Politics in Hungary, 1984-1990”, *East European Politics & Societies* Volume 7, No. 2, Spring 1993:203-239.

Migalski, Marek (2006), "Polski i czeski system partyjny - analiza porównawcza", *Studia Polityczne* no. 18, Warszawa:Collegium Civitas.

Millard, Frances, "Poland's Politics and the Travails of Transition after 2001: The 2005 Elections", *Europe-Asia Studies*, vol.58, No. 7, November 2006:1007-1031.

Millard, Frances (1999), *Polish Politics and Society*, London and New York.Routledge.

Morawski, Witold (1998), *Zmiana Instytucjonalna*, Warszawa:Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mudde, Cas (2004), "The Populist Zeitgeist. Government and Opposition", www.eurozine.com .

Myant, Martin, "Klaus, Havel and the Debate over Civil Society in the Czech Republic", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol.21, No.2, June 2005:248-267.

Narozhna, Tanya, "Civil Society in the Post-communist Context: Linking Theoretical Concept and Social Transformation," *Demokratizatsiya* , Volume 12, Spring, 2004

O'Donnell, Guillermo, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, Vol.5, No.1, January 1994:55-69.

O'Donnald, Guillermo, and Philippe C. Schmitter (1986), *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*, Baltimore, MD:Johns Hopkins University Foreign Policy Institute.

Olson, David M., "Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe", *Political Studies* (1998), XLVI:432-464.

Orogváni, Andrej, "Moznosti aplikácie konceptu catch-all strany v priestore strednej i východnej Európy – prípad Občianskej demokratickej strany", *Stredoevropske politiske Studie*, 1/VIII/Zima/Winter 2006.

OSTEUROPA, 61. Jahrgang, Heft 12, Dezember 2011, et særnummer om Ungarn.

Palma, Di (1990), *To Craft Democracies*, Berkeley: University of California Press.

Pridham, Geoffrey (ed.) (1995), *Transitions to Democracy, Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe*, Dartmouth, Aldershot, Brookfield, Singapore, Sydney.

Pridham, Geoffrey and Paul Lewis (eds.) (1996), *Stabilizing fragile democracies* (1996), London and New York: Routledge.

- Pridham, Geoffrey and Tatu Vanhanen (eds.) (1994), *Democratization in Eastern Europe*, London: Routledge.
- Procházka, Radoslav (2002), *Mission accomplished, on founding constitutional adjudication in Central Europe*, New York, Budapest:CEU press.
- Profant, Tomáš, “Slovenská demokratická a kret’anská- kartelová strana?”, *Central European Political Studies Review*, I/VI/winter 2004.
- Przeworski, Adam (1991), *Democracy and the Market*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam, Susan C. Stokes, Bernard Manin (eds.) (1999), *Democracy, Accountability, and Representation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pullmann, Michal, “Konec experiment, Prestavba a pad komunismu v Ceskoslovensko”, *Scriptorium*, Praha 2011
- Racovita, Mihaela, “Europeanization and Effective democracy in Romania and Bulgaria”, *Romanian Journal of Political Sciences*, issue: 01/2011:28-49.
- Rakowska-Hamstone, Teresa, Piotr Dutkiewicz with assistance of Agnieszka Orzelska (2006), *New Europe, The Impact of the First Decade*, Vol.I and Vol.II, Warsaw:Collegium Civitas Press.
- Renwick, Alan, “Why Hungary and Poland Differed in 1989: The Role of Medium-Term Frames in Explaining the Outcomes of Democratic Transition”, *Democratization* Vol.13, No.1, 2006.
- Rupnik, J (2006), “Populism in East-Central Europe”, www.eurozine.com .
- Rupnik, Jacques, "The Post-Totalitarian Blues", *Journal of Democracy*, 1. 1992.
- Rychard, Andrzej (1993), *Reforms, Adaption and Breakthrough*, Warsaw:IfiS Publishers.
- Saarts, Toni, “The Failure of forced Europeanization and the Birth of Defensive nationalist Democracy”, www.eurozine.com 2008
- Saarts, Toni, ”The Bronze Nights”, www.eurozine.com , 2008.
- Sakwa, Richard (1996), *Russian Politics and Society*, Second edition, London and New York:Routledge.

Share, Donald and Scott Mainwaring., “Transition through Transaction: Democratization in Brazil and Spain”, in: *Dynamics, dilemmas and Liberalization in Brazil, future Prospects*, ed. Wayne A. Seicher, Boulder, co.:Westview Press.

Schedler, Andreas, “Taking Uncertainty Seriously: The blurred Boundaries of Democratic Transition and Consolidation”, *Democratization*, Vol.8, No.4, Winther 2001, pp. 1-22.

Schedler, Andreas “What is Democratic Consolidation?”, *Journal of Democracy*, Vol. 9, No.2, April 1998, pp. 91-107.

Schöpflin, George (2000), *Nations, Identity Power*, London:Hurst&Company.

Schöpflin, Georg (1993), *Politics in Eastern Europe, 1945-1992*, Oxford:Blackwell.

Schumpeter, J.A. (1954), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London:Allen&Unwin, 1.edn., 1943,

Sloam, James, “West European Social Democracy as a Model for Transfer”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 21, No.1, March 2005:67-83.

Sierakowski, Slawomir “Na ruinach polityki”, „Magazyn idei “Newsweeka” September 2009, no.1 (282):12-13

Stan, Lavinia, “Witch-hunt or Moral Rebirth? Romanian Parliamentary Debates on Lustration”, *East European Politics and Societies*, Volume 26, number 2, May 2012:274-295.

Staniszki, Jadwiga (1991), *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*, Berkely:University of California Press.

Staniszki, Jadwiga (1999), *Post-communism, the emerging enigma*, Warsaw:Institute of Political Studies

Storm, Lise, “An Elemental Defintion of Democracy and its Advantages for Comparing Political regime Types”, *Democratization*, vol. 15, no. 2, April 2008, side 215-229.

Szawiel, Tadeusz, “Democratic Consolidation in Poland: Support for Democracy, Civil society and Party System”, *Polish Sociological Review* issue 4 (168), 2009:483-506.

Szczerbiak, Aleks, “The Birth of a Bipolar Party System or a Referendum on a Polarizing government? The October 2007 Polish Parliamentary Election”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 24, No. 3, September 2008:415-443.

Szczerbiak, Aleks, and Seán Hanley, "Introduction: Understanding the Politics of the Right in Contemporary East-Central Europe", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.20, No.3, September 2004:1-8.

Szklarski, Bohdan (1997), *Semi-Public Deomocracy, Articulation of Interests and Systemic Transformation*, Warsaw:Institute of Political Studies, Polish Academy of Science.

Sztompka, Piotr, "Dilemmas of the Grat Transition", *Sisyphus*, 2 (VII), 1992.

Sztompka, Piotr, "Looking Back, The Year 1989 as a Cultural and Civilizational Break", *Communist and Post-Communist Studies*, Vol. 29, no.2, 1996, pp. 115-129.

Sztompka, Piotr, "Understanding Postcommunist Transition", *Journal of Democracy*, vol. 5, no.4, 1994.

Tischner, Jozef, (2005), *Homo Sovieticus* , i: J. Tischner, *Etyka Solidarnosci og Homo Sovieticus*, krakow:Znak.

Todorov, Antony (2009), "National Populism versus Democracy", www.eurozine.com .

Toole, James, "Straddling the East-West divide: party organisation and communist legacies in East Central Europe", *Europe-Asia Studies*, January 2003.

Tökés, Rudolph L. (1996), *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957-1990*, Cambridge:Cambrige University Press.

Tyszka, Krzysztof, "Homo Sovieticus Two Decades Later", *Polish Sociological Review*, issue 4 (168), 2009:507-522.

Vachudová, Milada and Tim Snyder, "Are transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe Since 1989" *East European Politics and Societies*, Volume 11, No. 1, Winter 1997.

Way, Lucan, "Comparing the Arab Revolts, The Lessons of 1989", *Journal of Democracy*, Volume 22, Number 4, October 2011

White, Gordon, "Civic Society, Democratization and Development(I): Clearing the Analytical Ground", *Democratization*, vol.1, no.3, Autumn 1994.

Wigell, Mikael, "Mapping "Hybrid Regimes": Regime Types and Concepts in Comparative Politics", *Democratization*, Vol. 15, no. 2, April 2008, pp. 230-250.

Wnuk-Lipinski, Edmund, *Granice wolności*”(2003), Warszawa:Wydawnictwo Naukowe.

Wróbel, Sylwester, “The Change of Political System in Central Europe as a Theoretical Problem”, *Polish Political Science Yearbook*, Vol. XXXI, 2002.

Zaslove, Andrej, “Here to stay? Populism as a New Party Type”, *European Review*, Vol. 16, No.3, 2008:319-336.

Politologiske Skrifter fra Institut for Statskundskab	Political Science Publications from Department of Political Science and Public Management
--	--

Appeared earlier in this series:

1/1988	Mogens N. Pedersen	The Birth, The Life, and the Death of Small Parties in Danish Politics: An Application of a Lifespan Model
2/1988	Mogens N. Pedersen	Fluctuations in Recruitment Patterns in Connection with a Critical Election: Denmark 1973
3/1988	Karsten Ronit	Den Eliteorienterede Traditions Syn på Organiseringen af Private Erhvervspolitiske Interesser i Danmark
4/1988	Henrik Larsen	Business and Politics in Denmark. A policy mosaic without pattern
5/1989	Karsten Ronit	The Danish Bankers Association Facing De- and Reregulation: Effects on Neo-Corporatist Interpretations
6/1989	Kurt Klaudi Klausen	Organizational Development and Environmental Change
7/1989	Kurt Klaudi Klausen	Fungerer idrættens organisationer? Om organisering, brugergrupper og behov i idrætten
8/1990	Mogens N. Pedersen	European Topics in the Curriculum of European Political Science: Structural Peculiarities and National Idiosyncracies
9/1990	Kurt Klaudi Klausen	Political Integration and Institutional Change. The Nordic countries and the EEC
10/1990	Karsten Ronit	Micro-Corporatism and the Political Strategy of Large Corporations: The Case of Novo-Nordisk
11/1990	Kurt Klaudi Klausen	Convergence or Divergence? Consequences of Strategic Choice in Small Voluntary Organizations
12/1990	Erik Beukel	Integration og Kulturpolitik: Autonomi vs. 'Spill-over'
13/1990	Henrik Larsen	The Second Wave of Decentralization. The New Regime of Self-governing Institutions in Denmark
14/1990	Henrik Larsen	Evaluering af erhvervsfremmeordninger i Danmark: Muligheder og problemer
1/1991	Kurt Klaudi Klausen & Lars Thore Jensen	EF og kommunerne
2/1991	Kurt Klaudi Klausen	Om teoretiske problemer ved studiet af frivillige organisationer
1/1992	Lars Thore Jensen	Decentral Internationalisering

2/1992	Kurt Klaudi Klausen & Annie Evertsen	Alternativ Velfærdsproduktion? Rapport om rådgivnings- og krisecentre for kvinder
3/1992	Kurt Klaudi Klausen	Management and Marketing in Sportsassociations
4/1992	Kurt Klaudi Klausen	Paragovernmental Organizations, the Extension of the Welfare State - voluntary and nonprofit centers for women in Denmark
5/1992	Kurt Klaudi Klausen	Danish Research on Europe. Proceedings from a conference held at Odense University
1/1993	Kurt Klaudi Klausen & Lars Thore Jensen	"Primærkommunerne og EF"
2/1993	Erik Beukel	Global miljøbeskyttelse som kollektivt gode i international politik
1/1995	Erik Beukel	America Approaching the Soviet Successor States: Between Idealism and Realism
1/1996	Erik Beukel	Miljø og handel. En introduktion til samspillet mellem miljøpolitik og handelspolitik
1/1999	Erik Beukel	Greening the GATT/WTO Regime? Trade Governance, Environmentalism, and Structural Power
2/1999	Anne Marie & Peter Dahler-Larsen	Fokusgrupper i Teori og Praksis
1/2001	Johannes Michelsen & Villy Søgaard	Policy Instruments Promoting Conversion to Organic Farming and Their Impact in 18 European Countries - 1985-97
2/2001	Mogens N. Pedersen	The Interplay of Nominations and Elections in Danish Politics
1/2003	Ulrik Kjær & Steffen Petersen	Kan exit poll surveys anvendes til vælgeradfærdsforskning? erfaringer fra en undersøgelse gennemført ved valgene den 20. november 2001
2/2003	Peter Dahler-Larsen & Hanne Foss Hansen	Organising Evaluation: A Review of Danida's Evaluation Practice Compared to Practices in Other Danish Policy Areas
3/2003	Johannes Michelsen & Mads Meier Jæger	Danske økologiske landbrugere 1995. En beskrivelse baseret på en spørgeskemaundersøgelse
4/2003	Johannes Michelsen & Hanna B. Rasmussen	Nyomlagte danske økologiske jordbrugere 1998. En beskrivelse baseret på en spørgeskemaundersøgelse
1/2004	Søren Riishøj	National Identitet, Europæisering og Euroskepticisme - erfaringer fra Tjekkiet og Polen

2/2004	Johannes Michelsen, Kurt Klaudi Klausen & Carsten Strømbæk Pedersen	Kommunernes styring af de store institutionsområder – en spørgeskemaundersøgelse af et repræsentativt udsnit af danske kommuner
3/2004	Martin Ejnar Hansen, Robert Klemmensen & Peter Kurrild-Klitgaard	PAPPA. Parties and Policies in Parliament. Version 1.0 (August 2004) Data Description
4/2004	Gunvor Vincents Olsen & Morten Balle Hansen	Fælles sprogs anvendelse i kvalitetsstandarder i den kommunale ældrepleje
5/2004	Rikke Berg	Kommunale Styreformer - erfaringer fra ind- og udland
6/2004	Anna Leander	African States and the Market for Force: The Destabilizing Consequences of Private Military Companies
7/2004	Anna Leander	Globalisation and the State Monopoly on the Legitimate use of Force
8/2004	Anna Leander	Private Agency and the Definition of Public Security Concerns: the Role of Private Military Companies
9/2004	Kasper Møller Hansen, Morten Balle Hansen & Poul Skov Dahl	Spørgeskemaundersøgelse af brugen af Fælles sprog i de danske kommuner
1/2005	Morten Balle Hansen & Jens Ringsmose	Fælles sprog og ældreplejens organisering i et historisk perspektiv
2/2005	Peter Kurrild-Klitgaard, Robert Klemmensen og Martin Ejnar Hansen	Blokpolitik og det ”samarbejdende folkestyres” fire gamle partier, 1953-2005
3/2005	Henrik D. Jørgensen & Morten Balle Hansen	Fælles sprog og hovedproblemerne i ældreplejens organisering. En undersøgelse baseret på fokusgruppeinterviews
4/2005	Peter Kurrild-Klitgaard	The equivocal “will of the people”
5/2005	Anna Leander	A Minestrone of World Order Constructions: Reflections on Disciplinary Change in IPE
6/2005	Anna Leander	Enduring Conscription: Vagueness and <i>Värnplik</i> t in Sweden
7/2005	Jens Ringsmose & Morten Balle Hansen	Programteorier om Fælles sprog og organiseringen af ældreplejen i Danmark. En tekstanalyse
8/2005	Michael Baggesen Klitgaard	Welfare State Regimes and Public Sector Reforms: Searching for the Connection
9/2005	Sten Rynning	Return of the Jedi: Realism and the Study of the European Union

10/2005	Rens van Munster	Logics of Security: The Copenhagen School, Risk Management and the War on Terror
11/2005	Rens van Munster & Claudia Aradau	Governing terrorism and the (non-)politics of risk
12/2005	Rens van Munster	The EU and the Management of Immigration Risk in the Area of Freedom, Security and Justice
13/2005	Morten Balle Hansen & Gunvor V. Olsen	Et komparativt perspektiv på Fælles sprog og organiseringen af den danske ældrepleje
14/2005	Erik Beukel	DIIS' udredning om Danmark under den kolde krig og den efterfølgende mediedebat
15/2006	Morten Balle Hansen	Teorier, modeller og begrebsdannelser i Offentlig Organisation og Forvaltning – et struktureringsperspektiv
16/2006	Søren Riishøj	Konsolidering af demokratiet, partier og partisystemer – træk af forandringerne i de central- og østeuropæiske lande siden 1989 (del I)
17/2006	Søren Riishøj	Valgene i Polen og Ungarn i 2005 og 2006 – partier og partisystemer (del II)
18/2006	Søren Riishøj	Tjekkiet og Slovakiet – partier og partisystemer (del III)
19/2007	Søren Riishøj	Development of Parties and Party Systems in Central Europe 1989-2007
20/2008	Christian Elmelund-Præstekær, David Nicolas Hopmann & Klaus Levinsen	Den danske journalistundersøgelse: Holdninger til politik og samfund. Projektbeskrivelse og teknisk rapport for 2007-undersøgelsen
21/2009	Søren Riishøj	Transition, Consolidation and Development of Parties and Party Systems in Central Europe 1989-2009 - Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary
22/2010	Søren Riishøj	National identitet, europæisering, euroskepticisme - Status 2010 og erfaringer fra Tjekkiet og Polen
23/2010	Morten Balle Hansen, Dilde Cramer Jensen & Jens Tannert Pedersen	Spørgeskemaundersøgelse til statslige organisationer Sommeren 2009
24/2010	Søren Riishøj	The Civic Platform in Poland - the first decade 2001-2011
25/2010	Søren Riishøj	Europeanization and Euroscepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic

Søren Riishøj er lektor, cand.mag. ved Institut for Statskundskab med Rusland og Central- og Østeuropa som sit speciale. Læser russisk, polsk og tjekkisk.

Yderligere information

Institut for Statskundskab
Det Samfundsvidenskabelige Fakultet
Syddansk Universitet
Campusvej 55
5230 Odense M
Telefon: 6550 1000
Fax: 6550 2280
E-mail: politics@sam.sdu.dk

ISSN 1399-7319